

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ

ਡਾ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ

ਡਾ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ

ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕਿਟ,
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110 006

RAVINDER RAVI DA KAAV-SHASTRI CHINTAN

written by : Dr. Nanak Singh

© Dr. Nanak Singh

673, Sector 01, Vasundhara (Delhi NCR),

Ghaziabad-201012

Moblie : 07827823050

E-mail: nanaksingh36@yahoo.com

Art : K.S. Manupuria, (India)

Typesetting : Kuldeep Singh (India) (M. 9811544085)

ਰੂਪਕਾਰ : ਕੇ. ਐੱਸ. ਮਾਨੂੰਪੁਰੀਆ (ਭਾਰਤ)

ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ : ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ (ਭਾਰਤ) (ਮੋ. 9811544085)

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ
ਅਤੇ
ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਂ

First Edition : 2017

ISBN 978-81-7116-000-0

PRICE : Rs. 000.00

Published by :

NATIONAL BOOK SHOP

Pleasure Garden Market, Near Gauri Shankar Mandir,

Chandni Chowk, Delhi-110006

Ph. : 011-23264342, 9891996919, 9811337763

Email: nbs.bookstore@gmail.com

Printer :

B.K. OFFSET, Delhi-110032

ਤਰਤੀਬ

ਭੂਮਿਕਾ	9
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	15
ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	
(ੳ) ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ	
(ਅ) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ	
(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ	
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	83
ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ	
(ੳ) ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ	
(ਅ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ	
(ੲ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ	
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ	115
ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ	
(ੳ) ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ	
(ਅ) ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ	
(ੲ) ਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ	
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ	164
ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ	
(ੳ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ	
(ਅ) ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ	

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ	209
ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਲਪ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ	
(ੳ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ	
(ਅ) ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ	
(ੲ) ਪ੍ਰਤੀਕ	
ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ	234
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	244

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ-ਰੋਮੀ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਅਮੂਰਤ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ 'ਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ

ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਕਟ, ਦੇਸ਼ੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ, ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਰਨਣ/ਚਿਤਰਣ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫੈਲੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ 'ਮੈਂ' ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਸੇ ਵਿਵਿਧਤਾ, ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ' (1961) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ' (2007)* ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਾਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ

* ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛਪਣ-ਸਮੇਂ ਤਕ, ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ" (2007) ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ 4 ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ:

1. ਬਾਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ - 2010
2. ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ - 2013
3. ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ - 2014
4. ਨਿਹੇਂਦ ਦਾ ਗੀਤ - 2015

ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੁਲਾਂਕਣ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਿਆਇ : ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ੳ) ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ (ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮੀ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤਕ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਪਰਖਣ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪ ਭਾਗ ਹਨ (ੳ) ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਅ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਅਤੇ (ੲ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋਵੇਂ ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ, ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ੳ) ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਉਪਭਾਗ ਹਨ (i) ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ (ii)

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ (iii) ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਉਪਜ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਉਪਭਾਗ (ਅ) ਕਾਵਿ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ : ਰਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਉਪ ਭਾਗ (ੳ) ਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ : ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਭਿਵਿਅਜਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ੳ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ (ਅ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ-ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ, ਸੋਧਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਉਪਭਾਗ ਹਨ : (ੳ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ (ਅ) ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ (ੳ) ਪ੍ਰਤੀਕ (ਸ) ਛੰਦ ਅਤੇ (ਹ) ਪ੍ਰਗੀਤ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਉਪਭਾਗਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਯਾਮਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੱਥ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੁਆਰਾ ਬੌਧਿਕ ਅਗਵਾਈ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅਧਿਐਨ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਭਾਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ।

ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਡਾ. ਉਮਾ ਸੇਠੀ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸੁਝਾਅ ਮਿਲੇ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਅਮਲੇ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

-ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ (ਭਾਰਤ) ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਮਵਿਥ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ, ਇੰਜ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ।

ਡਾ ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰੰਪਰਕ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਮਾਨਵ ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ।”¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਮਾਨਵ-ਸਤਿ ਦੀ

ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਪਲੱਬਧੀ ਤਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ, ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਦੂਜੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ-ਸਮਾਜ ਨਿਰਪੇਖ ਕਿਸੇ ਅਮੂਰਤ ਨੇਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਜੀਵਨ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਚੌਖਟੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ/ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ੳ) ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ :

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਯੂਨਾਨੀ ਰੋਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ (Socrates) ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦਗੁਣ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਕਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਘਾੜਤ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹੋਸ਼ ਨਾ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਮਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਰਹੇ, ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰ ਸਕਦਾ।”³

ਸੁਕਰਾਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਮਰ, ਹੇਸਿਓਡ, ਪਿੰਡਾਰ, ਐਰਿਸਟੋਫੈਨੇਜ ਅਤੇ ਜਾਰਜਿਅਸ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਪਲੈਟੋ (Plato) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ (hedonistic) ਅਤੇ ਗੀਤੀਵਾਦੀ (hellenistic)। ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੋਮਰ, ਹੇਸਿਓਡ ਅਤੇ ਦੇਮੋਕਰੇਤਸ ਆਦਿ ਸਨ। ਹੋਮਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹੇਸਿਓਡ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਾਰਜਿਅਸ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪਾਤਮਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਰਿਸਟੋਫੈਨੇਜ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਘਾੜਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪਲੈਟੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ‘ਰੀਪਬਲਿਕ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਰੱਬ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਰ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁴

ਪਲੈਟੋ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਲੈਟੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਕਵੀ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।”⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਕੇ ਮੰਦ-ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੂਲ ਸੱਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।

“ਦਰਅਸਲ ਪਲੈਟੋ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗਾਲਪਨਿਕ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 'ਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ‘ਕਾਵਿ’ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ‘ਕਲਾ’ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁶

ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਂਹ-ਮੂਲਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ (Aristotle) ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ‘Rhetoric’ ਅਤੇ ‘Poetics’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਅਰਸਤੂ

ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਨੁਕਰਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਕਰਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਨ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਸਤੂਪਰਕ ਚਿਤਰਣ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”⁷

ਅਰਸਤੂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਪਲੈਟੋ ਵਾਂਗ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵਿਰੇਚਨ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਰੇਚਨ ਚਿਕਿਤਸਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੋਗ ਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੱਧੀ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਫੈਲਾਉ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਤ੍ਰਾਸ ਦੇ ਭਾਵ ਜਗਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਵਿਰੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁸

ਕਾਵਿ ਭਾਵ ਉਤੇਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰੁਣਾ-ਤ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਧੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰੰਤ ਸਰੋਤੇ/ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਸ਼ਾਂਤ/ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਂਹ-ਮੂਲਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਨੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਰਸਤੂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰੋਮ ਬਣਿਆ। ਹੋਰੇਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਖ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ‘Ars Poetica’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਹੋਰੇਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰਥਕ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸਰੋ ਨੇ

ਭਾਸ਼ਣ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਦੇਮੋਤਰੀਅਸ, ਦਿਉਨੀਸੀਅਸ ਅਤੇ ਕਵਿੰਟੀਲੀਅਲ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ। ਕਵਿੰਟੀਲੀਅਲ ਕਾਵਿ/ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੌਨਜ਼ਾਈਨਸ (Longinus) ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'On the Sublime' ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ,

'As far the place he occupies in the critical development this much at least is obvious, that in an age of confused standards he advocated in unique fashion a return to the ideals of Greek Classical, art Loniginus alone succeeded in recapturing the spirit of the ancient art. This must be regarded as his great achievement that with a clear perception of the influence of the changing conditions, he still maintained the permanent validity of those principles where literature was concerned.'⁹

ਲੌਨਜ਼ਾਈਨਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਤ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਲਾ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਪੰਜ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹਨ,

“ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵ-ਤਰੰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ-ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵਰਤੋਂ, ਉੱਤਮ ਪਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਉਚਿੱਤ ਸੰਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਕਲਾ-ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ।”¹⁰

ਉਹ ਉਦਾਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਹ ਉਦਾਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਬੋਰੋਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪਿਛੇ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਮਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਗੌਣ ਹੀ ਰਹੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੈਰੀਬਰ ਜਾਂ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਏਲਚੀ ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।

ਨਵ-ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪਰਾਲੋਕਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਾਨ ਡਰਾਈਡਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ-ਚਿਤ ਆਲੋਚਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕਰਣ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਡਰਾਇਡਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਦੇਣਾ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਜੇ ਇਕ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।”¹¹

ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇੰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡਾ ਯੁੱਗ ਦੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ।”¹²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚਿੰਤਕਾਂ/ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪੂਰਵ-ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਲੋਂ ਬਨਣ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਕੋਲ ਅਨੂਠੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਲੌਕਿਕ ਮਾਨਵੀ ਅਨੁਭਵ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਵੇਕ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੈਮੂਅਲ ਜਾਨਸਨ (Samuel Johnson) ਨੇ 1744 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ 'Lives of the poets' ਲਿਖੀ, ਸੈਮੂਅਲ ਜਾਨਸਨ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ

ਕਲਪਨਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਕਲਾ ਲਈ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਸਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੌਖ ਉੱਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਿਖਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕੇ।”¹³

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਆਲੋਚਨਾ/ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ।

“ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੰਬਲਭੂਸੇ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਡਾਣਾਂ ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ, ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ, ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰੇ, ਨਾ ਬੁਰਾਈ ਕਰੇ।”¹⁴

ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੀਖਿਆ ਪੱਧਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ।

“ਨਵ-ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਅਮਲ 'ਚ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਿਆ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ।”¹⁵

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ 1789 ਈ. ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ 'ਚ ਜਰਮਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ

ਦੇ ਕਵੀਆਂ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਬੱਧ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕਾਰਨ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਿਆ।

ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ (William Wordsworth) ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। 1798 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਕਾਲਰਿਜ਼ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ (Lyrical Ballads) ਪੁਸਤਕ ਛਪੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇਮਬੱਧ ਦੁਹਰਾਓ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵਿਤਾ ਬਲਵਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਉਛਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ।

“ਕਵੀ ਉਹ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਜੀਵਨ-ਕਣੀ ਕਰਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆ ਕੇ ਆਨੰਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁶

ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੈ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਅਵਸਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਆਵੇਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਪੇਂਡੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਵੇਗ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਲਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਵੱਲ ਪਰਤਣ (Back to nature) ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਜ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੈਮੂਅਲ ਟੇਲਰ ਕਾਲਰਿਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਰੂੜੀਗਤ ਕਾਵਿ-ਮੂਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਮਨੋਵੇਗ, ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦਾ ਖਿੰਡਣਾ ਹੀ ਹੈ।”¹⁷

ਉਹ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ : ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਦੂਜੇਲੀ/ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ।

“ਕਾਲਰਿਜ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੇਲੀ ਦੇ ਵਰਗਾਂ 'ਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਕਲਪਨਾ ਈਸ਼ਵਰ-ਪ੍ਰਦੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਦਘਾਟਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਬੋਧ ਦਾ ਮੂਲ ਏਜੰਟ ਹੈ। ਜੋ ਸੀਮਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਸੀਮ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਹੈ। ਦੂਜੇਲੀ ਕਲਪਨਾ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਆਦਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਯੁਨੀ ਉਸ ਦਾ ਸਜੱਗ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਕਾਰ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਜੀਵ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਦੀ ਹੈ।”¹⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਜਣ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਲਰਿਜ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਰਲ ਅਨੁਕਰਣ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ : ਦੈਵੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ, ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਯਾਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਥਾ, ਕਲਾ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲਸ੍ਰੋਤ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਵਿਰੋਚਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਨ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਥਿਉ ਆਰਨਲਡ ਨੇ 'Essay in Criticism Ist series, On the Study of Celtic Literature, 'Culture and Anarchy', Literature and

Dogma 'Essays in Criticism 2nd Series ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਕਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਧਾਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ,

“ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸੋਚਾਂਗੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਬਲ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਇੰਸ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।”¹⁹

ਮੈਥਿਉ ਆਰਨਲਡ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਵਾਦ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤ੍ਰਾਸ ਤੇ ਪੀੜ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਕਾਟ ਜੇਮਜ਼ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਅਸੀਂ ਆਰਨਲਡ ਦੀ ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵਧੀਆ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”²⁰

ਮੈਥਿਉ ਆਰਨਲਡ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੋਜੇਗੀ, ਉਨਾਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਦਿਲਜ਼ੋਈ ਲਈ ਅਤੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਐਸ ਵੇਲੇ ਸਾਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਹੈ, ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਵੇਗੀ।”²¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ 'ਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰਾ ਸਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਹਨ ਰਸਕਿਨ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ/ਕਲਾ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ-ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਹਕ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਲਿਊ ਟਾਲਸਟਾਏ ਨੇ 'What is Art' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਿਰਫ਼ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲੋਕ-ਮੰਗਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਰੀਅਨ ਗਰੀਗੋਰੀਏਵਿਚ ਬੈਲਿੰਸਕੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਕਲਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ, ਸੰਜੀਵ ਅਤੇ ਸਾਖੇਪਕ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਡਰ ਇਵਾਨੋਵਿਚ ਹਰਜ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਹਜ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ 'ਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਬਦਲਣਾ ਹੈ।

ਨਿਕੋਲਾਈ ਗਾਵਿਰਲੋਵਿਚ ਚੇਰਨੀਸ਼ੇਵਸਕੀ ਨੇ 'Aesthetic Relations of Art to Reality' ਸੋਧ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪੂਰਨਤਾ ਜੇ ਜਿਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”²²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ, 'ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾਤਮਕ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਿਕੋਲਾਈ ਅਲੈਗਜ਼ਾਂਦਰੋਵਿਚ ਦਾ ਬਰੋਲਿਊਬੋਵ ਕਲਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²³

ਇੰਜ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਯਤਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸਹਿਤਕ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦ/ਬਿੰਬਵਾਦ ਅਤੇ ਦਾਦਾ ਵਾਦ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਤ੍ਰਿਸਤਾਨ ਯਾਰਾ, ਆਂਦਰੇ ਬ੍ਰੌਂਤੋ ਅਤੇ ਪਾਲ ਏਲੂਅਰ ਬਾਹਰ-ਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਗਮੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸਨੇ, 'Studies in Hysteria', Interpretation of Dream's, Three Essays on Sexuality, Jokes and their Relation to the Unconscious, On Narcissism, New Introductory Lectures on Psychoanalysis, Beyond the Pleasure Principle' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਫ਼ਰਾਇਡ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਆਧਾਰ-ਭੂਮੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੋਤਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਠਿੰਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮ-ਚੋਸ਼ਟਾਵਾਂ, ਦੱਬੀਆਂ ਕੁਠਿੰਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਐਡਲਰ ਕਲਾ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਹੀਣਤਾ ਭਾਵ (Inferiority complex) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਯੁੰਗ ਕਲਾ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰਪ 'ਚ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਕ :- ਮਲਾਰਮੇ, ਬਾਦਲੇਅਰ, ਪਾਲ ਵੇਅਰੀ, ਐਡਗਰ ਐਲਨ, ਪ੍ਰੋ. ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ, ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ, ਏ. ਸੀ. ਬ੍ਰੈਡਲੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਚੇ ਆਦਿ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬੈਨੇ ਡੈਟੋ ਕ੍ਰੋਚੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਚੇ ਨੇ 'Aesthetic' ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਜੀਵਨ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਚੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸੌਂਦਰਯ ਸਹਿਜ-ਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਂ ਹੈ, ਰੂਪ ਹੈ।”²⁴

ਕ੍ਰੋਚੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਰਸੋਏ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿੱਥ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਰੰਗ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਨੋ-ਮੂਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਥਾਉਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ।”²⁵

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਸਹਿਜ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੋਈ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੱਕ-ਪਕਾਈ ਵਸਤ ਨਹੀਂ।”²⁶

ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਰਾਹੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਅਧਿਅਨ ਸਮੇਂ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਕ: ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ, ਆਰਨਲਡ ਹੌਜ਼ਰ, ਜੇ. ਵਿਟੋਟਸ ਕਾਵੋਲਿਸ ਰੌਕਵੈਲ, ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ਼, ਐਮ. ਸ਼ੂਕਿੰਗ, ਮਿਸ਼ੈਲ ਜੀਰਾਡਾ ਅਤੇ ਅਡਾਰਨੋ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਸ ਦੀ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ, ਵਰਗ ਵਫ਼ਾ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਾਂਗ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਟਕਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਮੁਕਤ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਵੀ ਸੱਚ ਦੇ ਉਦਾਤ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਮਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਫਲਸਫ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

“Marxism is, thus a form of economic determinism, in which the economic circumstances are, regarded as the 'base' of the social system and the political, legal and religious institutions are the super-structure

whose nature is substantially governed by the form of the base.”²⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਮੁੱਚੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“Quantitative changes are suddenly transformed into qualitative changes when the tension between thesis and anti thesis erupts in revolution. In the dialectical view, social change is usually abrupt and violent and revolution is, therefore, the norm.”²⁸

ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ (exploitation) ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਫਲਸਫਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕਾਰਲ-ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚਲਾ ਫਰਕ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਵੰਦ ਦੀ ਏਕਤਾ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਰੁਖ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਫੈਡਰਿਕ ਏਂਗਲਜ਼, ਮਿਖਾਇਲ ਲਿਫ਼ਸਿਜ਼, ਲੂਨਾਚਾਰਸਕੀ, ਗੋਰਕੀ, ਰੈਲਫ਼ ਫ਼ਾਕਸ, ਹਾਵਰਡ ਫ਼ਾਸਟ, ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ, ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਕਾਡਵੈਲ, ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ, ਅਰਨਿਸਟ ਫ਼ਿਸਰ, ਏ. ਐਸ. ਵਾਜਕੁਵੇਜ਼, ਸਿਡਨੀ ਫਿੰਕਲਟੀਨ, ਫ੍ਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ, ਚਾਉ ਜੁੰਗ, ਐਮ ਖ਼ਾਪਚੈਂਕੋ, ਯੂਰੀ ਬਾਰਾਬਾਸ਼, ਲੂਸ਼ਨ, ਅਵਨੇਰ ਯੇਸ, ਵਿਲੀਅਮ ਮੋਰਿਸ, ਐਨਤੋਨੀਓ ਲਿਬੇਰੇਲਾ, ਨਿਕੋਲਾਈ ਬੁਖਾਰਿਨ, ਐਲਤੋਨੀਓ ਗਰਾਮਸ਼ੀ, ਬਰੋਲ ਬਰੈਖ਼ਤ, ਪੀਅਰੇ ਮਚੇਰੀ, ਟੈਰੀ ਈਗਲਟਨ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ, ਮਾਰਚੇ ਜੇ ਤੁੰਗ, ਟਰਾਸਟਕੀ ਤੇ ਪਲੈਖ਼ਾਨੋਵ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ/ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼-ਮੁੱਖ, ਪਾਰਟੀ-ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਪ੍ਰਭਾਵ/ਸਰੋਂ, ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”²⁹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰਣੈਕਾਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ। ਸਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸਾਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਮਾਰਚੇ ਜੇ ਤੁੰਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੈਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸਕ-ਬੋਧ, ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਲਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ ਨੇ ‘History and Class Consciousness, Studies in European Realism, The Historical Novel, The Meaning of Contemporary Realism, Goethe and His Age, The Theory of the Novel, Writer and Critic’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਲੁਕਾਚ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਸੈਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੈਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵਵਾਦੀ, ਰੂਪਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕਤਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੈਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੈਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ’ਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰੇ ਕਿ ਜੋ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਬਰਜੂਆ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘੋਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਫ਼ਰ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੋਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਮੰਤਵ ਤਕ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਜਾਏਗੀ।”³⁰

ਉਹ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਕਾਨਕੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀਵਾਦੀ, ਰੂਪਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਆਤਮ ਪਰਕਤਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁੰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਰੂਪ ਤੇ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਦੀ ਵਸਤੂਪਰਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਰੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਕਸਦ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਤਮਪਰਕ ਤੇ ਆਪਹੁਦਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਚਮਤਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।”³¹

ਲੁਕਾਚ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੌਂਦਰਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ।”³²

ਲੁਕਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੇਖਕ ਨਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਭਰੀ ਭਕੁੰਨੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਸੁਗਠਿਤ, ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵਾਦੀ ਸਮੱਗਰਤਾ ਦਾ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਰਮ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਤੇ ਜਾਨ ਹਲੂਵੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਵਾਲ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”³³

ਲੁਕਾਚ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ‘ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ’ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਰੁਖ ਵੱਲ ਹੋਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਨਵ-ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ, ਆਈ. ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਟੀ. ਐੱਸ. ਈਲੀਅਟ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਟੀ. ਐੱਸ. ਈਲੀਅਟ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ :- Selected Essays, The Use of Poetry and the Use of Criticism, On Poetry and Poets, The Sacred Wood, Poetry and Drama ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਰ ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤੀ ਹੈ।”³⁴

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ/ਜਜਬਿਆਂ/ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾ ਦਾ ਜਜਬਾ ਨਿਰਵਿਅਕਤਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਉਸ ਨਿਰਵਿਅਕਤਿਕ ਤਕ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਉਹ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਸਮਰਪਿਤ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਚਾਹੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਬਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਤਮ-ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹਰ ਪਲ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਹਰ ਪਲ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਨਿਰਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³⁵

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ‘ਸੀਮਤ ਆਤਮ’ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ‘ਮੈਂ’ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਲੀਅਟ ਵਸਤੂ-ਮੂਲਕ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਤ ਅਰਥ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਈ. ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ‘The Literary Criticism, Science and Poetry, The Practical Criticism, Coleridge on Imagination, The Philosophy of Rhetoric’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਟਿਕਾਓ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ ਜਜਬਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ ਉਤੇਜਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਅ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ,

“ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਅ ਅਰਥ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਅਰਥ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੰਦ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿੱਚ ਸੁਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣਾ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਰਫ ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਅ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।”³⁶

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਅਤੇ ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ (ambiguity) ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਹਿਤਕਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਰੂਪਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਵਾਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਉਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਟਰ ਸ਼ਕਲੋਵਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਝੰਡੇ ਦੇ ਰੰਗ ਦੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ‘ਤੇ ਝੂਲਦਾ ਹੈ।”³⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਨਿਰਲੇਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਮਾਰਕਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਟਰ ਐਰਲਿਕ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਰੂਪਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।”³⁸

ਰੂਪਵਾਦੀ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਅਦਵੈਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਨਿਰਪੇਖ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੋਲੈਂਡ ਅਤੇ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਦੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਪਰਾਗ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਕਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨਿਕੋਲਾਈ ਤਰੂਬੇਤਸਕੋਈ, ਹਵਰਾਨੈਕ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਰੱਖੀ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘On Czech Verse, The Sound and Shape of Language, Selected Writings, Six Lectures on Sound and Meaning, Studies in Language and Literature in Honour of M. Schlauch’ ਆਦਿ ਅਤੇ ਐਮ ਹਾਲੇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ‘Fundamentals of Language’ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ, ਦੀ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸਿਸਟਮ ਨਾਲ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਰਗੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਵਾਕ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ।”³⁹

ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਬਾਖ਼ਤਿਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਾਡਲ ਕਿਸੇ ਬੋਲ, ਘਟਨਾ ਵਿਚਲੇ ਛੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ਾਂ : ਸੰਦਰਭ, ਪੈਰਾਮ ਪ੍ਰੇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ, ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਕੋਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਪਦਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ

ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ-ਰੂਪਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਰੋਵਸਕੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ-ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਕਰੋਵਸਕੀ ‘ਸੰਰਚਨਾ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸੰਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਜੁੱਜ ਤੇ ਕੁੱਲ ਦਾ ਜੋੜ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਸਮੁੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁴⁰

ਅਮਰੀਕੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ‘ਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ. ਈ. ਸਪਿੰਨਗਾਰਨ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨ ‘The New Criticism’ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਕ੍ਰੋਰੈਨਸਮ, ਜੇ. ਸੀ. ਰੋਨਸਮ, ਕਲਿੰਬ ਬੁਰਕਸ, ਐਲਨ ਟੈਟ, ਆਰ. ਪੀ. ਬਲੈਕਮਰ, ਇਵੋਰ ਵਿੰਟਰਜ਼, ਰ. ਸ. ਕਰੇਨ, ਮਾਰਕ ਸ਼ੋਰਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਨਵੀਨ ਅਮਰੀਕੀ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ : ਅਲੰਕਾਰ, ਵਿਅੰਗ, ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ, ਸੰਕੇਤਕਤਾ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ, ਛੰਦ, ਲੈਅ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵੰਤ ਸਮੁੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅਧਿਐਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਐਲਨਟੈਟ ਅਤੇ ਰੋਨਸਮ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੋਨਸਮ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ‘ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਸਮੁੱਚਾ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਅਧੂਰਾ, ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਬਣਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਕਲਾ ਪਾਸ ‘ਬਣਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਬੁਣਤਰ’ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਿਥੇ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀ ਸੁਹਜ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।”⁴¹

ਕਲਿੰਬ ਬਰੁਕਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਹਰ ਕਥਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਕਥਨ ਨੂੰ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਢੁਕਵਾਂਪਣ, ਅਲੰਕਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁴²

ਬਰੁਕਸ ਵਿਅੰਗ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (paradox), ਸਿੱਠ (wit) ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜਮਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਯੋਗ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਰੂਪਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਐਲਨ ਟੈਟ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ‘Literature as knowledge’ ਨਾਂ ਦਾ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ‘ਅਦੁੱਤੀ’ ਅਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਸੂਝ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਕਵਿਤਾ ਪਾਸ ਹੈ।”⁴³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਰ. ਪੀ. ਬਲੈਕਮਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ‘Language as Gesture’ ਵਿੱਚ ‘ਜੈਸਚਰ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਜੈਸਚਰ’ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜੁਗਤ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੈਸਚਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਵੋਰਵਿੰਟਰਜ਼ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਮੀਰੀ ‘ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕ ਸ਼ੋਰਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ‘Technique as Discovery’ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਕ ਤੱਤ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ‘ਤਕਨੀਕ’ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਅਮਰੀਕੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ

ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੇ ਚਿੰਤਕ : ਚਾਰਲਸ ਬੇਲੀ, ਲਿਊ ਸਪਿਤਜ਼ਰ, ਐਰਿਕ ਆਰਬਾਖ, ਡੈਮਜ਼ੋ ਅਲੋਨਸੋ, ਬੈਜਾਮਿਨ, ਲੀ. ਫੋਰਫ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕ੍ਰੈਸੋ ਅਤੇ ਸਟੀਫਨ ਉਲਾਮਾਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਚਾਰਸ ਬੇਲੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਉਸਨੇ (ਪਰਾਹਨ-ਸਿਧਾਂਤ) (diviation theory) ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਡਵਰਡ ਸਟੈਂਕੀਵਿਚ ਪਰਾਹਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਕਾਊਂਟਰ-ਗਰਾਮਰ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਿਆਰ ਹੀ ਉਲੰਘਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਾਧਿਆ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁴⁴

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਐਡਵਰਡ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਾਧਿਆ ਰੂਪ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ, ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਧੁਨੀ ਗ੍ਰਾਮ, ਸ਼ਬਦ, ਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਮਿੱਥਦੇ ਹਨ।

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ. ਪੀ. ਅਰਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿਹਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਗਿਆਨ ਬੋਧ ਦਾ ਆਧਾਰ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਦ ਸੋਸਿਊਰ (Ferdinand da Sussure) ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਸੋਸਿਊਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨ ਚਿਹਨਿਕ

(Signifire) ਅਤੇ ਚਿਹਨਿਤ (Signified) ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਹਨਿਕ ਅਤੇ ਚਿਹਨਿਤ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਆਪ-ਹੁਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਲਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।”⁴⁵

ਉਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਚਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ, ਇਕਾਲਕ ਅਤੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਵਿਚਲੀ ਵੱਖਰਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦਰਜੇਬੰਦ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਸਿੰਗਮੈਟਿਕ ਤੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

“ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ/ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਮਰਯਾਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।”⁴⁶

ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਪੂਰਵ-ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘Michelet par Lui-Meme, Mythologies, A Lover’s Discourse, The Pleasure of the Text, S/Z’, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ‘Ronald Barthes by Ronald Barthes’ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ।

ਬਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਮਿੱਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਸਫ਼ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਥ ਆਪਣੀ ਘਾੜਤ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਭੁਲਾ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ-ਵਿਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।”⁴⁶

ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਾਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਦਮੁਖ਼ਤਾਰ ਚਿਹਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾ ਵਿੱਚ ਰਤਿਆਤਮਕ (Etoric) ਹੈ।”⁴⁷

ਇਸ ਤਰਾਂ ਬਾਰਥ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਮਕਾਨਕੀ ਏਕਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਲੇਖਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਧਰਿਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴⁸

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚਿਹਨਾਰਥੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਯੂਰੀ ਮਿਖਾਇਲੋਵਿਚ ਲੋਟਮਾਨ ਨੇ ‘On the Delimitation of Linguistic and Philological Concepts of Structure, Semiotics of Film, Culture and Explosion’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਟਮਾਨ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਹ ਗੱਲ ਬਹਿਸ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਕਰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਬੰਦਾ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਬੋਲ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।)”⁴⁹

ਯੋਕ ਲਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਪੁਸਤਕਾਂ 'Ecrits : A Selection', 'The Language of the Self' ਹਨ।

ਉਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਰਚਨਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਇਹ ਸੀ,

“ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਚੇਤਨ, ਚੇਤਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪੁਨਰ-ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਚਵਾਂ ਤੇ ਲਚਕੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।”⁵⁰

ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਸਮਾਜਕ ਰੂੜੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਸੰਰਚਨਾਬੱਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ੈਲ ਫੂਕੋ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ‘ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ’ ਬਾਰੇ ਇਕ ‘ਪ੍ਰਵਚਨ’ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।”⁵¹

ਮਿਸ਼ੈਲ ਫੂਕੋ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ: 'Madness and Civilization, Birth of the Clinic, The Order of Things, The Archaeology of knowledge, The Discourse of Language, Discipline and Punish : The Birth of the Prison 'History of Sexuality' ਹਨ। ਫੂਕੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਜੇ ‘ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਤੱਥਾਂ’ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੰਨਾਂ ਦੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਜੁਜ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਉਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਨਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਲੁਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਅੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨਾਂ ਅਸਲ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵਿਤ ਉਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ

ਵੱਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਉਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਕੀਰੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ।”⁵²

ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕ:- ਜਾਰਜਿਜ ਮੋਨੀਨ, ਐਰਕ ਬਾਇਸਨਜ਼, ਲੂਈ ਯਲਮਸਲੇਵ, ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ, ਪੀਅਰੇ ਗੀਰੋ, ਏ. ਜੇ ਗਰੇਮਾਸ, ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੋਵਾ, ਟੀ. ਏ. ਸਥਿਓਕ, ਟਰਬਟਸਕੀ, ਬੇਨਵੇਨਿਸਤੇ, ਐਨ ਸ਼ੁਕਮਾਨ, ਐਮ. ਲੋਟਮਾਨ, ਅੰਬਰਟੋ ਈਕੋ, ਲੇਵੀ ਸਤਰਾਸ, ਯਕ ਲਾਕਾਂ, ਚੈਰਿਦਾ, ਮਾਇਕਲ ਫੂਕੋ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਤੀਕ ਫੈਲਾਅ ਕੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਚਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਪਾਠ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁵³

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਕਾਂਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ (ਸੰਰਚਨਾ) ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮੁੱਚ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ‘ਸੰਰਚਨਾ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜੋ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਥਿਰ, ਗਤੀਗਣ ਅਤੇ ਇਕ ਬੰਦ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਚ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਯੂਰੀ ਲੋਟਮਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਤਕ ਕਰਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ‘Textual and Extra Textual System’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ,

“We know now that a text a text is not line of words releasing a single ‘theological’ meaning the ‘Message’ of the author God but a multi dimensional space in which a variety of writing, none of them original, blend an clash. The text is a tissue of quotations drawn from the innumerable antres of culture.”⁵⁴

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਪਾਠ (Inter-textuality) ਅਤੇ ਵਾਫ਼ਰ-ਪਾਠ (Extra textuality) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਨਿਰਮਾਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਠਕ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪਾਠ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਫ਼ਰ ਅਰਥ ਲੜੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੋਵਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੋਵਾ ਨੇ ‘Polylogue, About Chinese Women, Powers of Horror, Desire in Language : A Semiotic Approach to Literature and Art, Revolution in Poetic Language’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀਤਵ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅੰਤਰ-ਪਾਠਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜੋੜ ਫਲ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਹੋਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗਟ-ਪਾਠ, ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ-ਪਾਠ ਲੁੱਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਨਿਰੋਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਹੇ, ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।”⁵⁵

ਕ੍ਰਿਸਤੀਵਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿਕ ਚਿਹਨਿਤ ਹੋਰਨਾਂ ਅਸੰਗਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿਹਨਤਾਂ

ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਣ।”⁵⁶

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ, ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ।

ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਅਤੇ ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਮਕਾਨਕੀ ਏਕਤਾ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਰਡ ਲੈਵੀ-ਸਤਰਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੈਵੀ ਸਤਰਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘Totemism, The Savage Mind, The Raw and the Cooked, From Honey to Ashes, The Origin of Table Manners’ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜ, ਟੋਟਮ, ਨਾਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੂਸੀਅਨ ਗੋਲਡਮਾਨ ਵੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ/ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਵਿਰਚਨਾ (Deconstruction) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਯਾਕ ਦੈਰਿਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘Writing and Difference, Speech and Phenomena , Of Grammatology, Positions’ ਹਨ। ਉਹ ਬੋਲ-ਆਧਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਲਿਖਤ-ਅਧਾਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਨੇ ਵਿਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਬਹੁ-ਤੰਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਅਰਥ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਕਰਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਤਖਮੀਨੇ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਸਕਣ।”⁵⁷

ਉਹ,

“ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਤਕ ਪਸਰੇ ਇਕ ਖੁਲੇ ਪਾਠ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ

ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।”⁵⁸

ਯਾਂ-ਫ੍ਰਾਂਸੁਆ ਲਿਉਤਾਰਦ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ : ‘The Postmodern Condition : A Report on Knowledge, Discours, Figure and Economic, Libidinale, The differend : Phrases in Dispute’ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰੇ। ਉਹ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਪ੍ਰਤੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੇਵੀ ਸਤਰਾਸ, ਮਾਡ ਬੋਡਕਿਨ, ਨਾਰਥੋ ਫ਼ਰਾਈ ਅਤੇ ਲਾਕਾਂ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਲੇਵੀ ਸਤਰਾਸ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਮਿੱਥਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਅਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਥੋ ਫ਼ਰਾਈ ਅਤੇ ਮਾਡ ਬੋਡਕਿਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਬੀਜ ਮੋਟਿਫ਼ (Literary archetypes) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਉਸ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿਚਾਰ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਰਗ ਸਮੂਹ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਾਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ‘ਪਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਰਚਨਾ’ (trans individual mental structure) ਵਜੋਂ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੂਈ ਅਲਬੁਜ਼ਰ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ‘ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਲਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਲੰਮੀ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

(ਅ) ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ :

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਵਿਥ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਚਿੰਤਕ ‘ਭਰਤਮੁਨੀ’ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ-ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ‘ਨਾਟਯ - ਸਾਸ਼ਤਰ, ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ, ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ-ਭਰਤਮੁਨੀ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਜਗਨਨਾਥ ਤਕ ਲਗਭਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ‘ਭਰਤਮੁਨੀ’ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ‘ਰਸ’ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ: ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਕ੍ਰਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਰੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਔਚਿਤਯ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧੀਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ‘ਚ ਡਾ. ਯੋਗੇਂਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆਕਲਪ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਧੀ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਵਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਲੰਕਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਧਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਸਨ।”⁵⁹

ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਪਦ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ

ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਭਰਤਮੁਨੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਸਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ 'ਰਸ' ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਝਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਭਾਵੇਂ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਖੁੱਦ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਨੰਦੀਕੇਸ਼ਰ, ਤੁੰਡ, ਵਾਸ਼ੁਕੀ ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੂਤਰ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਵੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ : ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਰਤ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।”⁶⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਝਾਰੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਵੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਸਾਡਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਯੁੱਕਤ (ਅਭਿਚਾਰ) ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਾਮ-ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਫੁਲਦੀ ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੋਂ ਪੁਰਬਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁੰਗਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।”⁶¹

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਰਸ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਈਸਾ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੰਗਰਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦਾ 'ਨਾਟਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ' ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਪਲੱਬਧ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੁਆਦ/ਆਨੰਦ

ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਸ' ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ 'ਰਸ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਨੇਕ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ 'ਸਥਾਈ ਭਾਵ' ਹੀ ਹੈ। ਰਸ ਦੀ ਬਣਤਰ/ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਬਾਰੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਵਿਭਾਵਾਨੁਭਾਵਵਯਭਿਚਾਰਿ ਸੰਯੋਗਾਦ੍ਰਸਨਿਸ਼ਪੱਤਿ।⁶²
ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ/ਮੇਲ ਨਾਲ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਵਿਭਾਵ : ਵਿਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ: ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਅਤੇ ਉਦੀਪਨ ਵਿਭਾਵ। ਅਨੁਭਾਵ : ਉਹ ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਬੋਲ ਜਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਜੋ ਵਿਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਤੀ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਣ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਈ ਭਾਵ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਚਾਰੀਆਂ : ਭਰਤਮੁਨੀ, ਭੱਟ ਲੋਲਟ, ਸੰਕੂਕ, ਭੱਟ ਨਾਇਕ, ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ, ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ, ਉਦਰਭੱਟ, ਭੋਜ ਰਾਜ ਅਤੇ ਜਗਨਨਾਥ ਆਦਿ ਹਨ। ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਨੇ ਉਤਪਤੀਵਾਦ ਦਾ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ/ਪਾਠਕ ਵਿੱਚ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਵਿਯਭਿਚਾਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਲੋਲਟ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਸਤੂਪਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਸ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਭੱਟ ਸੰਕੂਕ ਨੇ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੁਮਾਨ-ਵਾਦ ਦਾ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

“ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕੂਕ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨੀਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਚੁੱਕ ਕੇ 'ਅਨੁਮਾਨ' ਆਦਿ ਮਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲੋਲਟ ਵਾਂਗ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕੂਕ ਨੇ ਵੀ ਰਸ ਨੂੰ ਨਾਟਯ ਰਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ

ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਲਟ ਜਿਥੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ (ਅਨੁਕਰਤਾ) ਉੱਤੇ ਹੀ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸ਼ੰਕੂਕ ਰਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”⁶³

ਇਸ ਤਰਾਂ ਸ਼ੰਕੂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦਰਸ਼ਕ ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਰਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੱਟ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਮਤ ‘ਭੋਗਵਾਦ/ਭੁਕਤੀਵਾਦ’ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭੱਟ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਰਸ ਦੇ ਸੁਆਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਕ ਅਭਿਧਾ, ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਭੋਗ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਅਧੀਨ ਰਸ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਨੇ ‘ਧਵਨਯਾ-ਲੋਕਲੋਚਣ’ ਅਤੇ ‘ਅਭਿਨਵ ਭਾਰਤੀ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਟਕ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਅਦਵੈਤ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੁਖਮਈ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨੂੰ ਰਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ : -

ਵਿਲਕਸ਼ਣਾਕਾਰਸੁਖਦੁ: ਖਾਦਿਵਿਚਿਤ੍ਰਵਾਸਨਾਨੁਵੇਧੋਪਨਤਹਿ
ਦਯਾਤਿਸ਼ਯ ਸੰਵਿਚਗਵਣਾਤਸਨਾ ਭੁੰਜਤੇ।⁶⁴

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ :- ਵਿਲੱਖਣ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਖੇੜੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਦਲੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਨੇ ‘ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਵਾਦ’ ਮਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਿਸ਼ਪੱਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਰਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਜਗਨਨਾਥ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਸਯ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਨਾਇਕ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਭਿਨਵ-ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਰਸਵਾਦੀ

ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ। ਦੰਡੀ ਨੇ ‘ਕਾਵਯਦਰਸ਼’ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਰਸਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਭੱਟ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਰਸ ‘ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ’ ਜੋੜ ਕੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਏਵੰ ਤੇ ਨਵੈਵ ਰਸਾਂ⁶⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਰਤੀ), 2. ਹਾਸ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਹਾਸਾ), 3. ਕਰੁਣਾ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਸ਼ੋਕ), 4. ਰੋਦਰ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਕ੍ਰੋਧ), 5. ਵੀਰ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਉਤਸ਼ਾਹ), 6. ਭਿਆਨਕ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਭੈਅ), 7. ਬੀਭਤਸ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਜੁਗਪਾਸਾ), 8. ਅਦਭੁਤ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਅਸਚਰਜਤਾ ਜਾਂ ਵਿਸਮਯ), 9. ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ (ਸਥਾਈ ਭਾਵ : ਨਿਰਵੇਦ)। ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਲੱਛਣ ‘ਰਸ ਗੰਗਾਧਰ’ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਮਣੀਯ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਆਚਾਰੀਆ ‘ਭਾਮਹ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ’ ਰਾਹੀਂ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਾਲ ਜੱਸ ਖੱਟਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਮਹ ਨੇ ਸੌਂਦਰਯ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਉਦਰਭੱਟ, ਰੁਦਰਭੱਟ ਅਤੇ ਜੈ ਦੇਵ ਆਦਿ ਹਨ। ਦੰਡੀ ਨੇ ‘ਕਾਵਿਯਾਦਰਸ਼’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਮਹ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਅਤਿਸ਼ਯੋਕਤੀ/ਅਤਿਕਥਨੀ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੋਭਾ ਦੇ ਉਤਪਾਦਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਦਰਭੱਟ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ’ ਭਾਮਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ’ ਦਾ ਸਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 41 ਮੰਨੀ। ਰੁਦਰਭੱਟ ਨੇ ‘ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ’ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੈ ਦੇਵ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਕ ਹੈ।

ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਮਹ ਦੁਆਰਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 38, ਦੰਡੀ ਦੁਆਰਾ 4 ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ 35 ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ, ਉਦਭੱਟ ਦੁਆਰਾ 41, ਰੁਦਰਟ ਦੁਆਰਾ 62 ਮੰਨੀ ਗਈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ।

ਵਾਮਨ ਨੇ 'ਕਾਵਿਯਾਲੰਕਾਰ ਸੂਤ੍ਰਵਿਤੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਵਾਮਨ ਰੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਸ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ 'ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਦ ਰਚਨਾ' ਨੂੰ ਰੀਤੀ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਭੂਤ ਤੱਤ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:-

ਰੀਤੀਰਾਆਤਮਾ ਕਾਵਿਯਸਯ।⁶⁶

ਵਾਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਰਥਗਤ ਸੌਂਦਰਯ ਵਾਲੀ ਪਦ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਣ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਾਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਉਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਮਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਸ਼ਬਦ ਗੁਣ ਅਤੇ ਅਰਥ ਗੁਣ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਰਥ ਗੁਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਬਾਣ ਭੱਟ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਭਾਮਹ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਰੀਤੀ ਦਾ ਵਿਭਾਜਨ : ਵੈਦਰਭ, ਗੌੜ, ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਆਵੰਤੀ ਆਦਿ ਰੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਮਨ ਰੀਤੀ ਵਿਭਾਜਨ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਰੀਤੀਆਂ ਹਨ : ਵੈਦਰਭੀ, ਗੌੜੀ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲੀ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੈਦਰਵੀ ਸਰਵਉਤਮ ਹੈ। ਰੁਦਰਟ ਰਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਚਾਰ ਰੀਤੀਆਂ : ਵੈਦਰਭੀ, ਗੌੜੀ, ਪੰਚਾਲੀ ਅਤੇ ਲਾਟੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰੀਤੀ ਵਿਭਾਜਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੀਤੀਆਂ : ਸੁਕਮਾਰ ਮਾਰਗ, ਵਿਚੱਤਰ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਮਾਰਗ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੇ 'ਧਵਨਿਅਲੋਕ' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਧੁਨੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿਯਸਯਾਤਮਾ ਧਵਨਿਰਿਤਿ ਬੂਧਯ: ਸਮਾਨਾਤਪੂਰਵ :⁶⁷
ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਵਿਦਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਦਵਰਧਨ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧੁਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਧੁਨੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਸੰਕੇਤ, ਰਮਜ਼ ਜਾਂ ਸੁਝਾਅ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਗੌਣ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ 'ਪ੍ਰਤੀਯਮਾਨ' ਅਰਥ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਵਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁶⁸

ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰਾਂ,

“ਵਾਚਯਾਰਥ ਦੀ ਨਿਸ਼ਬਤ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਚਮਤਕਾਰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਇਹ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਵਨੀ ਕਾਵਿ ਕਿਹਾ ਹੈ।”⁶⁹

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਵਿਅੰਗਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਚਮਤਕਾਰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਧੁਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਮਟ ਨੇ 'ਕਾਵਿਯਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਧੁਨੀ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਮੰਮਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ : ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਣਾ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਅਭਿਧਾ ਹੈ। ਅਭਿਧਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਰਥ/ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਅਭਿਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਖਿਅਤ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਚਿਯਾਰਥ ਹੈ।”⁷⁰

ਇੰਜ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ :

“ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਦੇ ਬਾਧਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਰਥਾਤ ਬੰਨੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰੂੜੀ (ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ) ਨਾਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਜਿਸ ਵਿੱਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਰੋਪਿਤ ਵਿੱਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।”⁷¹

ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ/ਮੁੱਖ ਅਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਵਿਅੰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਉਸ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਪਾਰ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਲਕਸ਼ਣਾ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਨੁਮਾਨ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਉਪਾਅ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁷²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਧਾ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅੰਜਣਾ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ‘ਕੁੰਤਕ’ ਨੇ ‘ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਕਾਵਿਯ ਜੀਵਿਤਮ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਹੈ। ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਟੇਢਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਅਨੁਸਾਰ :

ਵਕ੍ਰੋਕਤੀਰੇਵ ਵੈਦਗਯਭਡੀਭਣਿਤਿਰੁਚਯਯੇ :⁷³
ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਅਜਿਹੀ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ਕਥਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ ਅਭਿਧਾਤਮਕ ਕਥਨ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ-ਸੰਪੰਨ ਕਵੀ ਦੇ

ਕਰਮ-ਕੋਸ਼ਲ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਨਗੇਂਦ੍ਰ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਕੁੰਤਕ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਬਾਣੀ (ਉਕਤੀ) ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਕੁੰਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ‘ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਵੀ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹੈ ਰਸ। ਇਸ ਲਈ ‘ਰਸ’ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਰੂਪੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਵਕ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਵਕ੍ਰਤਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ ਰਸ-ਸਮੱਗਰੀ।”⁷⁴

ਕੁੰਤਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਮਹ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਹੀ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਹੈ। ਦੰਡੀ ਨੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਕੁੰਤਕ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਸ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਣਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਕਸ਼ਮੇਂਦਰ ਨੇ ‘ਔਚਿਤਯ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ’ ਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਔਚਿਤਯ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਚਾਰੀਆ ਕਸ਼ਮੇਂਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭਰਤਮੁਨੀ, ਭਾਮਹ, ਦੰਡੀ, ਰੁਦਰਟ ਆਦਿ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਔਚਿਤਯ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰੀਆ ਕਸ਼ਮੇਂਦਰ ਨੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਸ਼ਮੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਔਚਿਤਯ ਰਸਸਿਦਸਯ ਸਿਥਰ ਕਾਵਿਯਸਯ ਜੀਵਿਤਮ⁷⁵
ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ : ਰਸ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਚਿਤਯ ਉਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਕਸ਼ਮੇਂਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਔਚਿਤਯ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ, ਗੁਣ, ਰਸ ਅਤੇ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ

ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਔਚਿਤਯ ਨੂੰ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਮਰਿਧ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਿਆ।

“ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਰਮ ਵਾਸਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਦਿੱਬ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਅਤੇ ਆਲੌਕਿਕ ਸਿੱਧੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”⁷⁶

ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੂੰ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਸ, ਧੁਨੀ ਅਤੇ ਔਚਿਤਯ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ, ਰੀਤੀ ਅਤੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ।”⁷⁷

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਦਿੱਬ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਾਰਾ ਲਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਸੂਫੀ-ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ, ਗੁਰਮਤਿ-ਕਾਵਿ, ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਮਹੁੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਆਰੰਭਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਪ੍ਰਿੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਹੈ।” ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਹੰਸ-ਚੋਗ’, ‘ਕੋਇਲ ਕੂ’ ਅਤੇ ‘ਬੰਬੀਗਾ ਬੋਲ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਇਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ।

“ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪੱਦਵੀ ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਹੰਤਾ (ਆਪਨਿਤ) ਦਾ ਗਿਆਨ (ਸੋਝੀ) ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਏ। ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਲੀਨਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ‘ਮੈਂ’ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ।”⁷⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਜਾਂ ਛੰਦ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਭਾਵ ਕਿ ਪਿੰਗਲ ਜਾਂ ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਲਈ ਬੰਧਨ ਨਾ ਬਣੇ, ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ’ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀਏ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਕਲਪਨਾ, ਵਲਵਲੇ (ਆਵੇਸ਼) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਵਾਰਤਕ ਠੀਕ ਠਾਕ ਸੋਚ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖ਼ਿਆਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਲਵਲਾ।”⁷⁹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲ ਨਿਖੇੜਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅਤੇ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹੋਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ‘The Spirit of Oriental Poetry’ ਅਤੇ ‘ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਦਿੱਬ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਕਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਪੈਂਗੰਬਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁸⁰

ਇੰਜ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦਾ ਦਰਜ਼ਾ ਅਵਤਾਰ ਤਕ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤਾਂ ਉਸ ਅਨਿਨ ਸਿਦਕ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਤੇ ਅਕਲੀ ਸਮਝੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਇਹੋ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁸¹

ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਦਿੱਸ ਦੇਵੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਕੈਫੀਅਤ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਇਕ ਖਾਸ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਬਿਨ ਨੋਟ ਕਿਸੀ ਕੈਫ ਤੇ ਸ਼ਰੂਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਅੰਦਰਲੀ ਰਸ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਰਸ ਦੀ ਚੰਚਲ ਬਿਹਬਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਜੀ ਰਸ-ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।”⁸²

ਇੰਜ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸਰੂਰ ਭਰਪੂਰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰੀ ਅਮਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ,

“ਓ ਭੋਲਿਓ ! ਸਾਹਿਤਯ ਨਾ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਬੀ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੈ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਬਿਨਾਂ ਬੀ ਦੇ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਅਰਸ਼ੋਂ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਤਰੇ ਵਿੱਚ ਲੱਖ ਲੱਖ ਬਾਗ ਹਨ।”⁸³

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਮਨੁੱਖੀ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਆਵੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਗੰਮੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ/ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਦਰਦੀ’ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ‘ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਅਤੇ

ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਜਮੀ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਣਾਰਥੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ‘ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ’ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਾਵੁਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਾਮੂਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ/ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ‘ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ’ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ’ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਲੀਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਇਕ ਕੁਹਣੀ ਮੋੜ ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ ਮੱਧ ਯੁੱਗੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”⁸⁴

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਟੀ.ਐਸ. ਈਲੀਅਟ, ਆਈ.ਏ. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰਸ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਕੇਵਲ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕੇਵਲ ਛੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।”⁸⁵

ਛੰਦ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਮੰਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਵਸਤੂ ‘ਤੇ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਤੇ ਵਰਗ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ,

“ਸਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਮਨੋਭਾਵ, ਆਸੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਭ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।”⁸⁶

ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨ-ਚੇਤਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਰ ਵਿਚਾਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਭਾਵ-ਰੂੜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁸⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਰੋ ਵਰਸੋਈ ਹੋਈ ਵਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਧਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਰੁਚੀ ਖੰਡਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਾ ਗੁਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ 'ਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਸਮਦਰਸ਼ਨ’, ‘ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ’, ‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

“ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਉਸ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ, ਜੋ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਞਾ ਕਾਰਨ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ।...ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਜਾਂ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਿਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਸਾਧਦਾ ਹੈ।”⁸⁸

ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਂਤਰਿਕ

ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮਸਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ,

“ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਜਿਹੜੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਕਵੀ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ।”⁸⁹

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਹਨ।

“ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕੱਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ਨਾ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਹੀ। ਨਾਹਰਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਗਤੀ ਇਹੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਲੇਖਕ ਨਾਹਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਬਦਲ ਬਣਾ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਰਚਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ।”⁹⁰

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਹਰਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਗਈ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਤੱਤ ਦਾ ਅਭਾਵ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਆਨੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਨਾਹਰਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ, ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ 'ਚੋਂ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ' ਅਤੇ 'ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੋਮੇ' ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਕਾਨਕੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤ ਆਖਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਉ ਦਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪਈ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ।”⁹¹

ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਫਿਤਰਤ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਹੀ ਭਾਵ ਆਤਮ ਹੀ ਅਨਾਤਮ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਲਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਸਰੋਦੀ ਕਵੀ ਨਿਰੋਲ ਜਜ਼ਬਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿਰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਪਾਇ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਉਸ ਜਜ਼ਬੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ।”⁹²

ਓਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਪਰ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ/ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਪੀਰੀ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਖਣ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁹³

ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਪਰਚਾਰ, ਖ਼ਿਆਲ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਦ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਿਮਾਗੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਜ਼ਬਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਿਆਲ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ।”⁹⁴

ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਉਸਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ) ਪਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਰਚਨਾ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ 'ਤੇ ਮੁਨੱਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁹⁵

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

“ਸਤਿ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਵਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁹⁶

ਉਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਜਮ ਹੂਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ‘ਸੋਧਾਂ’ ‘ਸਾਰਾਂ’, ਅਤੇ ‘Recurrent Patterns in Punjabi Poetry’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਾਠ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਣਤ ਵਿੱਚ ਬੁਣਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।”⁹⁷

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬਾਅਜੇ ਸ਼ਾਇਰ ਉਹ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਈ ਕਿਸੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਯਾਂ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਯਾਂ ਜੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਿਰਲਾ ਵਿਰਲ ਨਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਏਸ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨੀਂਝ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਇਹ ਛਾਈ ਮਾਈ ਹੋ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁹⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ/ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ‘ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਕੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਫ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ? ਕੀ ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਹੈ? ਉਹ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸ਼ਾਇਰੀ ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਫਲਸਫੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਰਤਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਫੇ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਲਫਜ਼ਾਂ, ਤਾਲਾਂ, ਰਮਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।”⁹⁹

ਨਜਮ ਹੂਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਨੇ ‘ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਵੀਨ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ’ ਅਤੇ ‘ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੱਛਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਡਾ. ਰਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਇਉਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸਰੋਤ, ਉਤਪਾਦਨ-ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ-ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਨੇਮ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਉਤੇ ਉਸਰਿਆ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਮੁੱਲ-ਪਰਕ, ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।”¹⁰⁰

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਵਿਗਿਆਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ? ਅਤੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ

ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ ਕੇਵਲ ਆਰਥਕਤਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਪੇਖਕ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ।”¹⁰¹

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਨ ਵੀ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਾਵਿ-ਬੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨਿਕਟ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਗਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ, ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣ ਸਕਿਆ ਹੈ।”¹⁰²

ਇੰਜ ਉਹ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ,

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮਕਾਨਕੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ’, ‘ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਾਵਿ ਆਤਮ-ਸਿਰਜਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਆਤਮ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ-ਸਿਰਜਣ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਪ੍ਰਗਤੀ, ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ।”¹⁰³

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਤੇ ਮਨਮੁੱਖ-ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”¹⁰⁴

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਪ੍ਰਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਹੈ,

“ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਇਕੋ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ, ਆਧੁਨਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ। ਇਹੋ ਤੱਤ (ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ, ਦੋ ਨਹੀਂ) ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ/ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ

ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਇਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਹਨ।”¹⁰⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ/ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਤੱਤ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਲੋਕ-ਪੱਖੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮਝ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਰਬਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,

“ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੁਹਜ ਕਲਾ-ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ-ਬਾਹਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦੇਸ਼-ਮੂਲਕਤਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਬਾਹਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਹੀਣਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਉਤਨੀ ਹੀ ਉਲਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ।”¹⁰⁶

ਇੰਜ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਇੱਥੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵਲੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਬਾਹਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਬਪੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਹਕ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਕਿਆਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।”¹⁰⁷

ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਕਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”¹⁰⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਹ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਂਤ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਜਾਂ ਨਿਰਣਾ-ਰਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ‘ਗਲਤ’ ਨੂੰ ਗਲਤ ਆਖਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।”¹⁰⁹

ਇੰਜ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਵਿ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਸੀ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਹਿਤ ਦੀ ਸਹਿਤਕਤਾ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਾਵਿ

ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਖਾਹਰਾ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪ.) ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭ’ ਅਤੇ ‘Tradition and Experiment in Modern Punjabi Poetry’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਵਿਗਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਦਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਦੀ ਹੋਈ ਅਨੁਭਵ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਤਕਨੀਕੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ।”¹¹⁰

ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਰੈਡੀਕਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗਾ।

“ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ।”¹¹¹

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ, ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰਨਾਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਜੇਕਰ ਸਮਾਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਕੋਝ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਪਿੰਗਲਵਾੜੀ ਖੰਡਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਵੱਛਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਸਮਾਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਲ ਬੇਮੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂ ਹੈ?”¹¹²

ਇੰਜ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਮਾਰਕਸਵਾਦ’ ਪੂਰਵ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਡਾਇਆਲੈਕਟਿਕ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਿਲ ਭੋਗਾ ਹੈ।”¹¹³

ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਦ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਓਪਰੇਕਤ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਕਿ ਮੁਲਵਾਨ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ‘ਕਥਾ ਸਨਮੁੱਖ’ (ਸੰਪਾ.) ਅਤੇ ‘ਮੇਰਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਲੋਕ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਰਚਨਾਹਾਰੇ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਕਦੋਂ ਪੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”¹¹⁴

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਆਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਮਕਾਨਕੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਿਰਜਣ ਕਰਮ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਸਾਮਿਅਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਸੱਚ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਤੋਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ। ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ (ਕਲਾਕਾਰ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹¹⁵

ਉਹ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

“ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤੱਤ ਦੀ ਕਮੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”¹¹⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਰਚਨਾ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਗੀਤ ਦੀ ਹੱਡੀ।”¹¹⁷

ਇੰਜ ਰਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਪਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਟੀ. ਐਸ.

ਈਲੀਅਟ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ, ਕਵੀ, ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰੂਸੀ ਰੂਪਵਾਦ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨ, ਆਧੁਨਿਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮਾਡਲ ਅਤੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਮਰੱਥ ਚਿੰਤਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ‘ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ’, ‘ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ’, ‘ਪਾਰਗਾਮੀ’, ‘ਸਾਹਿਤ-ਵਿਗਿਆਨ’, ‘ਮੁਲ ਤੇ ਮੁਲੰਕਣ’ ਅਤੇ ‘ਰੂਪਕੀ’ ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੂਜੇਲੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਡੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੰਗ-ਚਿੱਤਰ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੱਤਰ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲ) ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਭਾਸ਼ਾ-ਚਿੱਤਰ (ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗੀਤ) ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਸਮਾਜ ਵੀ ਸਰਲ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਰਾਏ ਸਹਿਤ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਬਹੁ ਅਰਥਕ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਦੂਜੇਲੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਜਟਿਲ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”¹¹⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੂਜੇਲੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਟਿਲ ਸੁਭਾਉ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਸ਼ਿਖਣ ਹੈ, ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਦੈ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਤੱਤ ਨਹੀਂ।”¹¹⁹

ਅਤੇ

“ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਉਪਰ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।”¹²⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਪਾਠ ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨੁਕਤੇ :-ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ? ਅਤੇ ਕਵੀ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਛੰਦ, ਲੈਅ, ਤੁਕਾਂਤ, ਅਲੰਕਾਰ-ਵਿਧਾਨ, ਵਿਅੰਗ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਵਿਸਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲਖਣਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਨਾਟਕੀ ਚੋਟ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਆਦਿ ਕਈ ਸਾਹਿਤ ਜੁਗਤਾਂ ਓਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਤਾਰਤਿਕ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਫਾਲਤੂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਜੁਗਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜੁਜ਼ ਹਨ। ਇਹੋ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਸਤੂਪਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤਾਂ ਨਿਆਇ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ। ਅਤਿਅੰਤ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਉਦੈ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਸਥਿਰ ਤੱਥ ਨਹੀਂ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।”¹²¹

ਉਹ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦੀ ਬਹੁ-ਆਰਥਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਨੰਗਾ, ਇਕੱਲ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁ ਅਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਨੇਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਿਧਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਕੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਅਰਥ ਤਹਿਆਂ ਦਾ ਜੁੜਿਆ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮੁਕੰਮਲ ਨਿਰੂਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”¹²²

ਇੰਜ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਅਰਥ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਸਾਪੇਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ,

“ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਡਾਇਲੈਕਟ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਨੇਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੌਣ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”¹²³

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕ੍ਰਿਤ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵਸਤੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਸਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਇਕੋ ਕਿਰਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਾਡਾ ਜ਼ੋਰ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਪਰ ਹੈ।”¹²⁴

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ,

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।”¹²⁵

ਉਹ ਸਾਹਿਤ-ਕਿਰਤ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੁਹਜ ਹੋਵੇ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਕਿਰਤ ਦਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ, ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਮੁਲਵਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕ-ਪਾਠਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਮੂਲਕ (textual study) ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਪੇਖ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਾਪੇਖ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ 'ਪਾਠ' ਦੇ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਿਆ।

ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ', 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ', 'ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ', 'ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ : ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ' (ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਵਾਦ), ਅਤੇ 'ਕਵਿਤਾ ਅਕਵਿਤਾ ਚਿੰਤਨ' ਆਦਿ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਕ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਨੂਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ 'ਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾ. ਨੂਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਅਦਵੈਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੱਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਸਗੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।”¹²⁶

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿੰਨੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਚੇਤ ਬਣ ਸਕੇ, ਉਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਸ਼ੈਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ, ਕਾਵਿ-ਸੁਹਜ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।”¹²⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਚੇਤ ਬਣੇ ਉਸ ਉਪਰ ਥੋਪੀ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵਿਤਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਫ਼ੈਲਦੀ ਸਗੋਂ, ਅੰਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਤਕ ਵੀ ਫ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਤਰ ਇਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਸਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਹੈ।”¹²⁸

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਨੂਰ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਬੱਧਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”¹²⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿ 'ਕਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲੋਤਾਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਕਵਿਤਾ, ਅਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਐਂਟੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਡਾ. ਨੂਰ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੂਪਵਾਦੀ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਵੇਂ ਲਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ 1957 ਈ. ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਾਹਿਤਆਰਥ' ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ

ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ, ਵਿਚਾਰ ਔਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 4
2. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 8
3. Blum, Alan F., Socrates, page 108
4. ਪਲੇਟੋ 'ਰਿਪਬਲਿਕ' (ਅਨੁ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ) ਪੰਨਾ 383
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 397
6. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 25
7. Scott. James, Making of Literature, page 59
8. Green. W.C., The Greek Criticism of Poetry, page 22
9. Atkins-J.W.H., Literary Criticism in Antiquity, page 239
10. Ibid, op. cite, page 48
11. Dryden John, Dryden's Essays Vol I, page 39
12. Johnson, Samuel, Life of Dryden, Works, page 102
13. -do-, Preface to Shakespeare, page 17
14. -do-, Lives of Poets, page 102
15. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 31
16. Wordsworth, Cited in, Critical Approaches to Literature, page 330
17. Coleridge, S.T., Biographia Literaria, page 194
18. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 31
19. Mathew. Arnold, Essays in Criticism, page 41
20. -do-, On the Study of Celtic Literature, page 80
21. -do-, Cited in Critical Approaches to Literature, page 31
22. ਚੇਰਨੀਸੇਵਸਕੀ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਨਰੋਤਮ ਨਾਗਰ 'ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤਯ ਔਰ ਆਲੋਚਨਾ' ਪੰਨਾ 155
23. ਦਾਬਰੋਲਿਊਬੋਵ, ਹਵਾਲਾ, ਪੰਨਾ 212
24. Croce, Benedetto, Aesthetic, page 21
25. ਕ੍ਰੋਚੇ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 43
26. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 11
27. Otto Kuusinen (Editor) Fundamentals of Marxism-Leninism, page-30
28. Marx Karl, ਹਵਾਲਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ, ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 176
29. Marx, Engles, On Literature and Art, page-58
30. Lukacs Georg, Studies in European Realism, page 02
31. -Ibid-, page 44
32. -Ibid-, page 59
33. -Ibid-, page 142
34. T.S. Eliot, Selected Essays, Page-21
35. -Ibid-, op. cite, page 27
36. Richard, I.A., Philosophy of Rhetoric, Page-76
37. Victor Shklovsky, Cited in, The Attack on Literature Page-127
38. Victor Erlich, Cited in, Concept of Criticism by Rene Wellek, Page 47
39. Rao, B. Rama Chandra and other's (ed.) 'Critical Approaches to Literature and Research Methodology & Miscellany' Page-203
40. J. Mukaravsky, Quoted by Rene Wellek 'Discriminations'. Further Concepts of Criticism, Page-278
41. ਜੇ. ਸੀ. ਰੈਨਸਮ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨਵੀਨ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੰਨਾ 67
42. Cleanth Brooks, 'Irony as a Principle of Structure of Cit, Page 61
43. ਐਲਨ ਟੇਂਟ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 62
44. Edward stankiwicz, linguistics and the study of Poetic Language, Style in Language (Ed.) Thomas E. Sebcok, Page-70
45. Koerner E.F.K., F.d. Saussure, The origin and development of his Linguistic thought in Western Studies of Language- Page-38
46. Culler, Johnathan, 'Saussure' Page-50
47. -Ibid-, page 109
48. Barthe Ronald, The Pleasure of the text, Page-17

49. Lotman, Yury M., The Structure of the Artistic text, Page-61
50. Lacan, Jacques, The Four Fundamental Concepts of Psycho-analysis Page-21
51. Faucaul, Michel, The Archaeology of knowledge, Page-37
52. ਉਹੀ, The Birth of the Clinic, Page-19
53. ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪੰਨਾ 11
54. Roland Barthes: 'op. cit' Page-146
55. ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੋਵਾ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 118
56. Culler, Jonathan, The Pursuit of Signs, Page-106
57. Derrida, Jacques, Writing and Differences, Page-146
58. ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ, ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13 14
59. ਯੋਗਿੰਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 09
60. ਕਿਸ਼ਨ ਦੇਵ ਝਾਰੀ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 18
61. ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ (ਅਨੁ. ਡਾ. ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ) ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 18
62. ਭਰਤਮੁਨੀ (ਉਧਰਿਤ ਉਹੀ), ਪੰਨਾ 93
63. ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 41
64. ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ, ਹਿੰਦੀ ਅਭਿਨਵ ਭਾਰਤੀ, ਪੰਨਾ 503
65. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 640
66. ਮਿਸਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ (ਆਚਾਰੀਯ), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਯ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 79
67. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 104
68. ਆਨੰਦ ਵਰਧਨ, ਧਵਨਿਆਲੋਕ 1.1 ਵਿੱਤੀ ਭਾਗ
69. ਮੰਮਟ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ : ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 1
70. ਮੰਮਟ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, 4. 41 ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਗ, ਪੰਨਾ 82
71. ਉਹੀ, 2. 12, ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰਨਾ 09,
72. ਉਹੀ, 2. 22, ਅਨੁਵਾਦ, ਪੰਨਾ 23
73. ਮਿਸਰ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ (ਆਚਾਰੀਆ) ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 94
74. ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
75. ਓਪ੍ਰੀਤ ਥਾਣੇਸ਼ਚੰਦ੍ਰ, ਧਵਨਯਲੋਕ : ਏਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 35
76. ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 12
77. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
78. ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਰਚਨਾਵਲੀ ਭਾਗ 1 (ਸੰਪ. ਸ. ਸ. ਕੋਹਲੀ), ਪੰਨਾ 29
79. ਪ੍ਰਿ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 110
80. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਦਾ ਸਪੀਰਟ ਆਫ਼ ਔਰੀਅਨਟਲ ਪੋਇਟਰੀ, ਪੰਨਾ 107
81. ਉਹੀ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ (ਸੰਪ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ), ਪੰਨਾ 17
82. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28
83. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130
84. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਪ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 236
85. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, ਪੰਨਾ 10
86. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
87. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 61
88. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨੇ 13-14
89. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 37
90. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40
91. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਪੰਨਾ 128
92. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 27
93. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 130
94. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 185
95. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112
96. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 119
97. ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ, ਸੇਧਾਂ ਸਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ (ਸੰਪ. ਪੁਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ), ਪੰਨਾ 118
98. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 164
99. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 163
100. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਰਵੀ ਚੇਤਨਾ (ਸੰਪ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ), ਪੰਨਾ 138
101. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35
102. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 87
103. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 21
104. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83
105. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18
106. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨੇ 17 18
107. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
108. ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ (ਸੰਪ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 173

109. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16
110. ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ 107
111. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77
112. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108
113. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
114. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ- 4, ਪੰਨਾ 47
115. ਉਹੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ਸੰਪਾਦਕੀ, ਪੰਨਾ 3
116. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
117. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ, ਪੰਨਾ 36
118. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨੇ 17, 18
119. ਉਹੀ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰਨਾ 9
120. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 2
121. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 7, 8
122. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
123. ਉਹੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 26
124. ਉਹੀ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਪੰਨਾ 87
125. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9
126. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ, ਪੰਨਾ 11
127. ਉਹੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ
128. ਉਹੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 9
129. ਉਹੀ, ਸਾਹਿਤ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ 11

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਜਿਸ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਉਹ ਰੋਮਾਂਟੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਸੀ।

“1955 ਤੋਂ 1966 ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕਈ ਧੜੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। 1964 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫਾੜ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ 1966 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਿਮਾਰ ਜਿਹਾ ਸੂਬਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।”¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਕਿ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਉਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਡਿਕਰਮੰਦੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ/ਵਟਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉਪਰ ਉਸਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਟੀਕ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।...ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇਵਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਹਿਮ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨੋ-ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਗੰਢਾਂ ਨੂੰ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਸਰਗਰਮੀ ਅਤੇ ਵਡੇਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚੇਤਨ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਪਤਨਸ਼ੀਲ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਦੇ ਸਹਿਮ ਅਤੇ ਕੁੰਠਾ ਦੇ ਤਥਾ ਕਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮ-ਪੀੜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।”²

ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜੀਵਨ ਦਵੰਦਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਕਈ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਇਕਹਿਰੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾ ਸੰਸਾਰ, ਕਾਵਿ-ਬੋਲ, ਆਜ਼ਾਦ ਖੁਦਦਾਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਦਕਾ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਉ) ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਟਕਸਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਕਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਾਹਰੇਵਾਦੀ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਇਕ ਹਸਾਸ ਤੇ ਚੇਤਨ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅੱਗੇ ਸਦਾ ਹੀ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਖੁੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ/ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ; ਪਿੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਅਘਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ, ਧਾਰਾਵਾਂ, ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੇ ਕੋਟੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਉਤਾਰ (ਉਤਾਰੇ ਤੇ ਤਿਆਗੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ) ਹਨ।”³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਦਰਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ,

“ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਾਦ, ਲਹਿਰ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਪੂਰਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਲਹਿਰਾਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਚੌਖਟਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਰੋਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (Menolistic view) ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ-ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਤਹੀ ਰੀਪੋਰਟਿੰਗ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਕਾਰਥੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਹੀ।”⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਵੇਕਲੇ ਢੰਗ 'ਚ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਕਰੂਰ ਪ੍ਰਤੀਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਸਦਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਧਰੁਵੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”⁵

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ : ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਨਿਘਾਰ, ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਜਿਵੇਂ : ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਹਸਰਤ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਨਵੇਕਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਬੋਧ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਤੱਤ ਹਾਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਲੈਂਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਮੂਲਪਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਇਸ ਲੈਂਜ ਨੂੰ ਸੁਕੋਂਦਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਸਤਿਤਵ ਵਾਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਜੀ। ਇਹ ਵਾਣੀ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਲਾਅ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘਰੋਗੀ ਫਰੰਟ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੰਦ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਆਰਥਕਤਾ ਉਪਰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਬੇਹੱਦ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੱਚਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਲਾਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।”⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਧਦੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਚਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਹਰ ਛਿਣ
ਆਪਣਾ ਆਪ
ਬਣਦੇ, ਬਣਦੇ
ਬੀਤ ਚੱਲੇ ਹਾਂ
ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਕੱਲੇ ਹਾਂ।
ਮਾਂ, ਬਾਪ
ਧੀ, ਪੁੱਤਰ
ਪੋਤਰੇ...

ਕਾਲ-ਗਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹਨ
ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਦਾ
ਜੁ...
ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ...
ਨੂਰ ਵਿੱਚ ਨੂਰ ਵਾਂਗ
ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ
ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ
'ਨ੍ਹੇਰ ਵਿੱਚ' ਨ੍ਹੇਰ ਵਾਂਗ ਵਿਅਰਥ ...
ਹਰ ਛਿਣ...⁷

o-o-o

ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਅਸੀਮ, ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਚਰਦੇ
ਛਿਣ, ਛਿਣ ਦਾ ਸੱਚ ਭੋਗਦੇ,
ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਾਪ,
ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ,
ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਤੀ ਹਾਂ।
ਇਹ ਸਾਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ,
ਕਿ ਅਸੀਂ, ਹਰ ਇਕ ਲੇਬਲ ਭੋਗਦੇ ਹਾਂ,
ਪਰ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਬਲ ਨਹੀਂ।⁸

ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੈ। ਸਭ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੇ ਭੇਦ ਭਾਵ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰਥੀ ਸੋਚ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਚਿੱਤ ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ

ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪਾਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਉਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਸਰੂਪ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਜਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀਂ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਤੀਬਰ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਉਸ ਸਥਾਪਨਾਵਾਦ, ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾਵਾਦ ਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਲਾਸਿਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾਸਿਕੀ ਸਮਾਜਵਾਦ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁹

ਰਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸਰ ਰਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਿਹਾ। ਅਨੁਭਵਗੀਣ ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਵੀਂ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਗਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖੋਹ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਜੰਗਲੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ

ਸਮਾਜਵਾਦੀ। ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਬਿਖਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਰੁਣਾ-ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਪ-ਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"¹⁰

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਇਹ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨੋਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਰੇਤ ਲੈ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ,
ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ!
ਬਰਫ਼, ਤਾਰੇ, ਆਸਮਾਨ!
.....
ਆਪ-ਸਨਮੁਖ ਸੱਚ ਸਨਮੁੱਖ!
ਧਿਆਨ ਬਿਨ, ਕਿਹਾ ਗਿਆਨ!
ਆਪ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਆਪ ਰਸਤਾ, ਆਪ ਰਾਹੀਂ
ਆਪ ਬਿਨ ਅਨਾਪ ਦੀ,
ਕਿੰਜ ਹੋਵੇਗੀ ਪਛਾਣ!
ਰੇਤ ਲੈ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ,
ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ!¹¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਹਨ।

“ਇਨਸਾਨੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਜੀਉਣ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਆਦਿ-ਜੁਗਾਦੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਨੂੰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਉਹ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁਪਾਂਤਰੀਕਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।"¹²

ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਹ-ਆਨੰਦ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਵਰਜਿਤ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੇਗਾਨਗੀ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਿਘਾਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਨਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਟੇਟਜ਼ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਪਹਿਲੀ ਸੀਮਤ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਦੂਜੀ ਅਸੀਮ ਜਾਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਵਸਥਾ ਦੀ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪੜਾਅ ਮੈਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਹਨ।"¹³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਖਾਵੇ ਜਾਂ ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇਧਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ,
ਆਪਣੇ ਜਿਹੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ
ਐਸ਼-ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ,
ਜਦ ਕੈਫ਼ੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਦੇ ਹਾਂ

ਹਾਲ 'ਚ ਬਹਿਣੋਂ ਸਦਾ ਝਿਜਕੀਏ
 ਕਿਸੇ ਨਵੇਕਲੇ ਕੈਬਨ ਦੇ ਵਿੱਚ
 ਕਾਲ-ਬੈੱਲ ਦਾ ਬਟਨ ਦਬਾ ਕੇ
 ਸੱਦ ਬਹਿਰੇ ਨੂੰ ਦੋ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ
 ਆਰਡਰ ਦੇ ਕੇ ਕਰਟਨ ਖਿੱਚੀਏ
 ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਹੀਏ!
 ਏਸੇ ਥਾਂ ਬਿਮਲਾ ਨਾਲ ਬਹਿ ਕੇ
 ਏਸੇ ਥਾਂ ਕਮਲਾ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ
 ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਰੋਮਾਂਸ ਭਰੀ ਮੈਂ
 ਇਕ ਚੁਆਨੀ ਖਰਚ ਕੇ ਆਪਾ
 ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ,
 ਇਸ ਕੈਬਨ ਨੂੰ ਸੀਸਾਂ ਦੇਈਏ।
 ਰੋਜ 'ਪਲਾਜ਼ਾ' ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।
 ਯਾਰਾਂ ਬਾਸਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹੀਏ,
 ਫੁੱਲ ਫੁਲ ਬਹੀਏ।¹⁴

੦-੦-੦

ਹਸਰਤ ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਹੈ ਕਿ
 ਨਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ
 ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ
 ਹੋਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨਾ ਸੁਣਾਉਂਦੀ।
 ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਣ ਲੈਂਦਾ
 ਪੀਂਘ-ਹੁਲਾਰੇ ਇਸ ਪਿਤਾ-ਭਾਵ ਦੇ।
 ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਈ
 ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ
 ਦੋਧੀ ਤੇ ਪਨਸਾਰੀ ਦੀ ਵਾਜ਼
 ਦੁੱਖ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਸੂਲ।
 ਫੇਰ ਸੱਜਰੇ ਦਿਨ ਦੀਆਂ
 ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕਾਲੀ ਧੂੜੇ ਉੱਤੇ।¹⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪਾਤਰ ਫੋਕਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦਿਖਾਉਣ

ਲਈ ਝੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਆਰਥਕ ਮੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਆਮਦ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਅ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਬੇ ਮਾਇਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਆਦਿ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਅਨੁਭਵਗੀਣ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ,

“...ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹੀ ਹੈ।”¹⁶

ਅਜੋਕਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਵਾਂ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹੇਠ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਲਟੀਨੇਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

“ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਖਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਭੋਗਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਿਖਦੇ-ਅਣਦਿਖਦੇ ਅਤੇ ਭੇਤ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ੈਲਾਅ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੱਕ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਚਨਾ-ਤੰਤਰ ਦੇ ਜਟਿਲ ਪਾਸਾਰੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਭੋਗ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਤਪੰਨ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਦਾ 'ਸੁਪਨਾ' ਨਹੀਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਭੋਗਤਾ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇਹ, ਕਾਮਨਾ, ਸੈਕਸ ਤਕ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਤਣਾਅ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁷

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੇਗਾਨਗੀ, ਇਕੱਲੇਪਨ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਅਤੇ 1984 ਈ. ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਫੰਡਾਮੈਂਟੇਲਿਸਟਸ ਹੋਣ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਮਲ ਕਵੀ ਮਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮਸ਼ਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :-

ਕਾਂਗੋ ਦੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ
ਦਿਲ ਦਾ ਹਰ ਤੁਪਕਾ ਮੱਚਿਆ ਹੈ,
ਰਾਤਾਂ 'ਚ ਸਰਘੀ ਜਨਮ ਲਉ
ਅੱਜ ਮਿਲਦੇ ਪਏ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੇ।
ਕੀ ਹੋਇਆ ਲੋਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ
ਤੂੰ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੈ,
ਤੂੰ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ,
ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਇਹ ਚਮਕਾਰੇ ਨੇ।

ਹੁਣ ਸੰਗਲਾਂ, ਬੇੜੀਆਂ, ਹੱਥਕੜੀਆਂ,
ਡਾਲਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣੀ,
ਪਰਚੰਡ ਹੈ ਅਗਨ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ,
ਸੜ ਜਾਣੇ ਕੂੜ ਪਸਾਰੇ ਨੇ।¹⁸

ਸ਼ਪਸਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ

“ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਿਤ ਤਾਕਤਾਂ/ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਿਜ਼ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹਸਤੀ/ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਸਕਾਰ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੋ ਸਾਡੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੀ, ਅੱਜ ਇਹ ਪਹਿਚਾਣ ਖੁਸਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦ, ਦੇਹਵਾਦ ਆਦਿ ਕੁਰਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਬੋਧਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਉਲਾਰ, ਬੇਬੱਸ, ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣਾ ਤੇ ਐਬਸਰਡ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰੂ ਹੋਣਾ ਵਾਜਿਬ ਹੈ।”¹⁹

ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੇਤਰੀਵਾਦ ਤੋਂ ਉੱਚਿਆ ਉੱਠ ਕੇ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੱਸ ਰਹੇ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਗਲੋਬਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਛਾਪੀਏ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ

ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਗਲੋਬਲ ਵਾਰਮਿੰਗ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਵਾੜਾ, ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਆਰਥਕ ਬਸਤੀਆਂ, ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰੁਲ ਕੇ ਜੀਅ ਰਹੇ ਇਨਸਾਨ, ਕੁੱਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹੀ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ, ਸਿਆਸੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਡਰੱਗ ਕਲਚਰ, ਦੇਹ-ਵਿਉਪਾਰ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼, ਏਡਜ਼, ਕੈਂਸਰ ਤੇ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਧਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਅਸਾਵੀਂ ਵੰਡ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵੀ ਸਰੋਕਾਰ, ਨਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਲੋੜਾਂ, ਕਠੋਰ ਸੱਚ ਸੋਹੇ ਪਾਸ਼ ਪਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਸਾਸ ਆਪੇ, ਵਿਸ਼ਾਦ, ਰੰਗ, ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵਿਕਤਰਾ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੁੱਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੂਖਮ ਭਾਵੀ ਇਸ਼ਕ, ਹੁਸਨ ਦੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।²⁰

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦਾ ਆਤੰਕ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਘਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :-

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਵੀ
ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਹੈ
ਸਭ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ,
ਸਰਬ ਨਾਸ਼ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ।
ਏਕਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ,
ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਹਉਂ ਦੀ
ਜੰਗ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।²¹
੦-੦-੦

ਗੱਲ ਚਾਹੇ ਸਾਉਦੀ ਅਰਬ ਦੀ ਹੋਵੇ
ਫਲਸਤੀਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਈਰਾਕ ਦੀ
ਭਾਰਤ, ਇਜ਼ਰਾਇਲ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ
ਰੂਸ, ਕੋਰੀਆ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀ-
ਗਲੋਬ ਉਤੇ ਹਰ ਥਾਂ, ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਸਿਸਟਮ ਉਸਰ ਆਏ ਹਨ।
ਚੱਕਰਵਯੂਹ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ, ਅੱਜ ਦਾ ਇਨਸਾਨ
ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤਕ ਲੜਦਾ ਹੈ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਬੋਲਦਾ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ²²

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ/ ਸੁਖਾਵੇਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਠਕ ਅੱਗੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ 'ਰਵੀ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਵੀਨਤਮ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਉਹ ਨਵੇਕਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਭਾਵੁਕ ਜਾਂ ਉਪਭਾਵੁਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਜਾਂ ਉਪਭਾਵੁਕ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਢੰਗ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਉਸਰ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ

ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਰੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਧਨ ਹਉਮੈਵਾਦੀ ਸਨਕੀਪਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜੇ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬੌਧਿਕ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਯੁਕਤੀ ਦੇ ਸਵੱਸਥ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਅੰਗ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਅਰੋਗ ਤੇ ਅਰੋਗੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਨਿਖੇੜਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।”²⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਫੋਕੇ ਦਿਖਾਵੇ ਅਤੇ ਅਖੌਤੀ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿਤ ਤੋੜਣ 'ਚ ਵੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਅਖੌਤੀ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਅਸੀਂ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕਰਦੇ,
ਕਲਪਮੁਨੀ 'ਤੇ ਹਾਸਾ ਪਾਉਂਦੇ।
ਬੋੜੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਸਾਡੀ,
ਨਜ਼ਰ ਸਦਾ ਚੌਕੰਨੀ ਰਹਿੰਦੀ।
ਬਗਲੇ ਵਾਂਗ ਜੇ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦਦੇ,
ਕੰਨ ਸਦਾ ਬਿੜਕਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ।
ਜਦ ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ,
ਟੁੱਟ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ
ਜਿਉਂ ਕੋਈ ਭੁੱਖਾ ਟੁੱਕ 'ਤੇ ਟੁੱਟੇ।²⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਹਿੱਤ

ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਕਿ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸਮਾਂ : ਵਾਯੂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਹਨ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਮਿਆਰ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਨਿਘਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਨਫਰਾਦੀਅਤ ਤੇ ਵਜੂਦੀਅਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਕ ਸਹਿਜ ਤਣਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਵਿਚਕਾਰ ਟੱਕਰ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ।”²⁶

ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜੰਗਲ, ਜੰਗਲ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇ,
ਵਣ, ਤ੍ਰਿਣ ਜਿੰਦਗੀ ਪੱਛੀ ਜਾਵੇ!
ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੈਸਾਂ, ਧੂੰਆਂ
ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਓਜ਼ੋਨੀ ਤੈਹਾਂ।
ਵਾਤਾਵਰਣ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ,
ਭੋ, ਜਲ ਹਵਾ 'ਚ ਵੱਜੀ ਘੰਟੀ!
ਨਾ ਇਹ ਵੇਖੋ, ਸੁਣੋ ਨਾ ਸਮਝੋ
ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਇਹ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ
ਗੰਦ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ, ਗੰਦ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ-
ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਫ਼ੈਲੀ।
ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਮੌਤ ਦਾ ਪਹਿਰਾ,
ਚੱਕਰਵਯੂ 'ਚੋਂ ਕੱਢੋ ਕਿਹੜਾ???

ਇਹ ਕੂੜਾ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ
ਸਵਸਥ ਸੋਚ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ
ਆਦਮ-ਬੋ, ਆਦਮ-ਬੋ ਕਰਦੇ,
ਇਸ ਕੂੜੇ ਦੇ ਚੱਕਰਵਯੂ ਨੂੰ,

ਕਿਹੜਾ ਸੂਰਾ ਤੋੜ ਸਕੇਗਾ ?
ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦੇ ਲਈ,
ਸਭ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਜੋੜ ਸਕੇਗਾ ?²⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਜਗਤ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਜਲਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਵਾਲੇ ਐਟਮ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲੇ ਤੇ ਮਾਨਵੀਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਧੁਰਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਮਾਨਵੀਂ ਹੰਝਲੇ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜਿਉਣ-ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।”²⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਵਾਸ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਗਲੋਬਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਕੌਮੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਾਦ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਅਤੇ ਪਾਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਦਵੰਦ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।”³⁰

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਦਰਦ ਉਸ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖ਼ਲਾਅ ਵਿੱਚ ਲਟਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਜਦ ਵੀ ਚਾਹਿਆ,
ਪੁੱਟਾਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਸੜਕ 'ਚੋਂ
ਪੁੱਟ 'ਚੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ,
ਹੇਠ ਛਾਤੀਓਂ,
ਧੜ ਬਿਸਤਰ 'ਚੋਂ
ਹੱਥ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਤੇ
ਸੋਚ ਹੋਂਦ 'ਚੋਂ-
ਜ਼ਖਮਾਂ ਉਤੇ ਲੂਣ ਛਿੜਕ ਕੇ,
ਇਸ ਚਾਨਣ ਨੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ
ਪੁੱਠਾ ਲਟਕਾਇਆ।
ਮੇਰੇ ਵਰ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਬਣਾਇਆ।³¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਆਦਿਮ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਪਣੱਤ ਵਾਲੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੇਗਾਨਗੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਲਈ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤਕ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗੀ। ਯਕੀਨਨ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਵੇਕਲੇ ਹਸਤਾਖਰ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ।”³²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਕਟ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਸਮਕਾਲਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਅ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ’ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰੇ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਅਕਸਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਵਰਗ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਲ ਕੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਸਮੂਹਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਿਲ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।”³³

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਹਰੇ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਵਿ ਉੱਤੇ ਠੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਪ੍ਰਿਜਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਜਮ ਵਾਂਗ ਕਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਨਿੱਕੇ-ਨੰਨੇ, ਨੁਾਨੁਾ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਆਤਮ-ਪਰਕ ਸੰਦ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗਿਆਨ ਬੋਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਿਜਮ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ (ਸੱਤ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਏਕਤਾ) ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਿੱਤਰ-ਲੀਲਾ ਹੋਰ ਵੀ ਮੋਹਕ ਤੋਂ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਵੀ। ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਮਹਿਜ਼ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬੋਧਕ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ।”³⁴

ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਰੇਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਗਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੁਲ-ਸਾਪੇਖ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵੰਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ, ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”³⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਤਹੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੋਂਦ

ਵਿੱਚੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦਾ ਮਿਲਭੋਗਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਕਾਵਿ ਸੁਚੇਤਨ ਕਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਦਿਮਾਗੀ ਖਿਆਲ ਬਤੌਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਹ ਦੱਸਣ। ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਰ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।”³⁶

ਇੰਜ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਜ ਕਵਿਤਾ ਖੋਖਲੀ ਤੇ ਸੱਤਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿੱਧੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ।

(ੲ) ਕਾਵਿ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ :

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ‘ਕਾਵਿ-ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦਾ ਸਪਾਟ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ’ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ‘ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ’ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਕਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਜਗਤ, ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਮਨ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਵਧੇਰੇ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਸਹਿਜ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ

ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਵੀ।”³⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਦੋਵੇਂ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਜਗਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਵੀ ਸਾਡੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸਥਾਨ ਰਚਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਾਸੋਂ ਅਸੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਮੱਦਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਸਤਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”³⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ, ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਅਮੂਲ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਸਰੂਪਨਖਾ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿੱਚ
ਜ਼ਰਾ ਅਗੇਤੀ ਆਏਗੀ।
ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਨੱਕ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇਗਾ
ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੈਦ
ਲਛਮਣ ਦੇ ਜਤਿ ਨੂੰ-
ਆਪਣੇ ਤ੍ਰੀਮਤਪਨ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਪੰਘਰਾ ਕੇ
ਉਧਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਓ ਅੱਜ ਦੇ ਲਛਮਣ
 ਤੈਨੂੰ ਇਹੋ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ
 ਕਿ ਜਤਿ ਦੀ ਨਿਪੁੰਸਕ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਤੇਰੇ ਵਿਚਲਾ ਮਰਦ
 ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਅਲਿੰਗਣ ਲਈ ਤੜਪ ਉੱਠੇਗਾ।³⁹

ਮਹਿਕ ਜਿਹੇ ਨੰਗੇ ਜਿਸਮ ਤੋਂ
 ਧੋਣ ਲਈ ਉਜਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ
 ਜਦ ਕੋਈ ਆਥਣ ਸਾਵਿਤਰੀ
 ਨਾ ਕੇ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਕਿਰਨ ਵਿੱਚ
 ਪੱਛਮ ਦੀ ਚਿਤਾ ਤੇ ਸਤੀ
 ਹੋਣ ਲਈ ਆਏਗੀ।
 ਨਾਲ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਝੋਲੀ
 ਅਰਸ਼ ਦੀ ਭਰ ਜਾਏਗੀ
 ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਆਏਗੀ।⁴⁰

ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਦ ਵੀ ਚਾਹਿਆ
 ਇਹ ਹੀ ਚਾਹਿਆ
 ਤੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਿਰ ਹੋਵੇ,
 ਤੂੰ ਹੀ ਹੋਵੇ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ।
 ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।⁴¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਪਕੜਣ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੰਭੀ ਵਿਵਹਾਰ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿੱਥ ਕਲਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰੂਪਨਖਾ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਸੋਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਪਾਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਸਵਿਤਰੀ, ਰਾਵਣ ਅਤੇ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਿੱਥਾਂ ਦੇ ਅਜਨਬੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੰਭੀ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਦ੍ਰਿਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਦਯੋਗਕ ਕਰਮ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਣ-ਵਾਚਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਪਛੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਈਏ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ-ਵਰਤਾਰਾ ਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਂ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।”⁴²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵੀਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ, ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਅੰਤਰਬੋਧ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਖੁੱਲੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ
 ਆਪਣੀ ਤਾਜ਼ੀ
 ਇੱਛਾ ਦੀ ਤਕ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ,
 ਚੀਕ ਪਵਾ ਮੈਂ
 ਕੌਣ ਕਹੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਹੈ
 ਹਿੰਸਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ?
 ਅਸ਼ੋਕ-ਲਾਠ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਸਿੱਕੇ
 ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟ ਕੇ,
 ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਇਕ ਮੁਸਕੜੀ ਹੱਸਾਂ।

ਮੁੱਠਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟਾਂ,
ਦੰਦ ਕਰੀਚਾਂ, ਹੱਥ-ਤਲੀ ਦੇ
ਮੁੜਕੇ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਅਸ਼ੋਕ ਰਾਜ ਮੈਨੂੰ ਡੁੱਬਦਾ ਜਾਪੇ।⁴³

ਏਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਚੰਡੀ ਪਰ ਨਿੱਤ
ਚਿਹਰੇ ਛਾਂਗੇ ਸਤਿ, ਅਸਤਿਤਵ
ਤੇ ਜੀਭਾਂ ਤੇ ਬੇਲ!
ਸਿਰਜਣ-ਸੱਖਣੀ, ਨਿਆਓ ਉਣੀ,
ਸੰਸਦ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ 'ਚ ਛੁਪਿਆ
ਇਸ ਚੰਡੀ ਦਾ ਪੋਲ।
ਉਚਾ ਬੋਲ, ਕਾਣਾ ਤੋਲ।⁴⁴

ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆਚਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਆਮ ਮਾਨਵ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਹਤ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਜਿਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਂਤਰਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।

“ਰਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਤਨੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਇਲੀਅਟ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਰਸਰੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤਕ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ।”⁴⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਬੋਧ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਵਸਤੂ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਇਕ ਪਰਿਪੂਰਨ ਮਨ-ਮੂਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੀ ਮਨ ਮੂਰਤ ਬਿੰਬ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀ, ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਡੀ ਸੁਰਤ ਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਸਦੇ
ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਦਾ ਹਰ ਤਰਫ ਘਿਰਾਓ
ਸੋਚ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ, ਅਰਥ 'ਚ ਪਿੰਜਰਾ

ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦੇ
ਲੋੜੀਂਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਸਮਾਨ।
ਸੂਰਜ 'ਚੋਂ ਰੰਗ ਕਿਰ ਕਿਰ ਪੈਣੇ
ਖੰਭਾਂ ਨੇ ਜਦ ਭਰੀ ਉਡਾਣ⁴⁶

ਗੁੰਬਦ 'ਚ ਗੁੰਬਦ ਜੰਮਦੇ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਬਿਣਸਦੇ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਫੈਲਦੇ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਸਿਮਟਦੇ
ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਇਹ, ਇਹ ਤਾਂ ਹੈ
ਗੁੰਬਦਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲ ਉਸਰਿਆ।
ਗੁੰਬਦ 'ਚੋਂ ਗੁੰਬਦ ਭਰ ਰਿਹਾ
ਗੁੰਬਦ, 'ਚ ਗੁੰਬਦ ਖੁਰ ਰਿਹਾ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਹੈ ਖੜ੍ਹਾ
ਗੁੰਬਦ, ਗੁੰਬਦ ਤੁਰ ਰਿਹਾ
ਨਾ ਰਾਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਤਾ
ਨਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।
ਗੁੰਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ
ਘਿਰ ਗਿਆ ਇਨਸਾਨ ਹੈ।⁴⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਨੇ 'ਪਿੰਜਰਾ' ਅਤੇ 'ਗੁੰਬਦ' ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਗੁਲਾਮ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੋਚਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੱਸਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਕਲਚਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਿਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਵੰਦ ਹੈ।

ਰਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਘਾਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰੂਰ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਅਤੇ ਨਕਾਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਪਾਠਕ ਚੇਤਨਾ 'ਤੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿੰਬਾਂ/ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੈਟਾਫਰਾਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਗਲੋਬਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਥੋੜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦਾਇਰੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਕਤ-ਵਿਉਂਤ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ, ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।”⁴⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸਪਾਟ ਬਿਆਨਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਅਸਿੱਧਾ ਪਰੋਖ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਉੱਕਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ/ਅਮਾਨਵੀਂ ਚਲਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਲਈ ਮਾਰੂ

ਅਤੇ ਘਾਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਕੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਦਰਜ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਜੋਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤਕਾਰੀ/ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਾਨਵ ਸੁੱਖੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤਣਾਅ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਸਤਿਤਵ ਵੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸਰੋਕਾਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਜੇ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੈ ਤਾਂ ਵਡੇਰੇ ਕੈਨਵਸ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਵੀ ਹੈ। ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ, ਚਿੰਤਨ, ਰੂਪਕ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਚ ਅਭੇਦ ਹੋਵੇ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੀਕਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚ ਜਾਂ ਅਨਿੱਖੜ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।”⁴⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਅਤੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੋਈ ਗਿੱਧ
ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,
ਤਿੱਖੀ ਮੁੜਵੀਂ ਚੁੰਜ ਨਾਲ
ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਲੂੰਧਰ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-
ਉਹ ਸੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!⁵⁰

ਹੁਣ, ਹੁਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਭਿੱਜਦਾ
ਮੈਂ, ਮੈਂ ਵਿੱਚ
ਆਪਣਾ, ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਚੁੱਕੀ ਅਸੀਂ
ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ,
ਆਈਸਬਰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਾਂ।⁵¹

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਵੰਦ 'ਚ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਲਾਅ 'ਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਿਆਸੇ ਬੱਦਲ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 'ਪਿਆਸਾ-ਬੱਦਲ' ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ’ ਇਕ ਬਹੁ-ਪਰਤਾ (Multi-Layered) ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਸੁਸ਼ਕਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ (Dry/Thirsty cloud) ਬੱਦਲ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਬਰਸਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਰਸਣ, ਤੇਹ ਬੁਝਾਉਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਣ/ਵਿਗਸਾਉਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਤਪ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੇਠ ਖਿੰਡ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਰਸਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਛਾਂ ਕਿਸੇ ਤੱਪਦੇ ਜ਼ੌਰੇ/ਕਿਣਕੇ ਵਿੱਚ ਆਸ ਤਾਂ ਜਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।”⁵²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਅਥਾਹ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਪਾਟ, ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਮਕਾਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਵਿਆਪਣ ਵਾਲੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਾਠਕ ਸਾਹਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਗ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 417
2. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ, ਪੰਨੇ 10-11
3. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 60
4. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 64-65
5. ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 53
6. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ) ਪੰਨਾ 74
7. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 207
8. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 86
9. ਡਾ. ਸੁਤੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 22 ਜੁਲਾਈ 2001, ਪੰਨਾ 8
10. ਉਹੀ, 1 ਅਪ੍ਰੈਲ 1984, ਪੰਨਾ 7
11. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 119
12. ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ-38
13. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 128
14. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨੇ 279-280
15. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 284-285
16. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 23
17. ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਠ ਤੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨੇ 32-33
18. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, 'ਅਕੱਥ ਕਥਾ', ਪੰਨਾ-418
19. ਮੁਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 93
20. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 37
21. ਉਹੀ, ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਪੰਨਾ 53
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 106
23. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, “ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੌੜ”, ਬਿੰਦੂ, 2007 ਪੰਨੇ 154 155
24. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, “ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ”, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਪੰਨਾ 198
25. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 259
26. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 18
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 158

29. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, 'ਸਿਰਜਣਾ' ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ-2004, ਪੰਨਾ 9
30. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 77
31. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ, ਪੰਨਾ 56
32. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਮਾਰਚ-ਮਈ-1986
33. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 261
34. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 159
35. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 32
36. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਪੰਨਾ 157
37. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 156-157
38. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਲਪ' ਇਕੱਤੀ ਫਰਵਰੀ' ਅਗਸਤ 1976
39. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨੇ 104-105
40. ਉਹੀ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰ, ਪੰਨਾ 108
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
42. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, "ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ" ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 234
43. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 278
44. ਉਹੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 84
45. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਸਿਰਜਣਾ' (65) ਜਨਵਰੀ ਮਾਰਚ 1987
46. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 110
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 205
48. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, "ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ", ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ) ਪੰਨਾ 119
49. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 35
50. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ-ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 342
51. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 299
52. ਉਹੀ, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ) ਪੰਨਾ-483

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

(ੳ) ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ :

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਆਦਿ ਹਨ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੀ ਹੈ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ

ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤ, ਗੁੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਦਿਸ਼ਾ, ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਂਤਰਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ, ਨੈਤਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਕ ਜਗਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪੈਂਤੜਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਸਮਾਜ, ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਰੂਪਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਮਿੱਥਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਦੋਲਨ, ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰੋਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ 'ਤੇ ਰੂਪਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉਪ-ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ:

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਚੇਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀ ਸਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ, ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਅਤੇ ਫ਼ਾਸੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਵੈਦਾਤਮਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦੇ ਸੰਬਾਦਕ ਤਣਾਉ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ-ਜਨਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਹ ਰੁਚੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ, ਆਪਣੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਿੱਤਾ।”²

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਦੋਲਨ (ਜੋ ਦੂਜੇ ਆਲਮੀ ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ) ਜੁਲਾਈ 1935 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਖੇ ਹੈਨਰੀ ਬਾਰਬੂਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਸੰਮੇਲਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮੁਲਖ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 1936 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਣਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕੀ :-

“ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਜੋ ਡੂੰਘਾਈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੁਹਜ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣਾ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ

ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ ਆਵੱਸਕ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲੋਰੀ ਦੇ ਕੇ ਸੁਆਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨੀਂਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੌਤ।”³

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਨਵ-ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦਾ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਇਹ ਹੈ,

“ਸਾਡੇ ਸੰਘ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰੂ ਜਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੁਆਈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੋਸ਼ਨ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਏ, ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਿਸ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਸੰਘ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਐਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੰਗੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਰਾਹ ਦਿਖਾਏ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਏ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਭੁੱਖ ਗਰੀਬੀ, ਸਮਾਜਕ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਨੂੰ ਲਾਚਾਰੀ, ਪੱਛੜਾਪਣ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”⁴

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਹੈ।”⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਐਸ.ਐਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰੀ ਅਤੇ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੂਟ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਰਹੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਪੱਖੀ ਰੋਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਵੇਂ ਉਦਯੋਗ, ਮੰਡੀਆਂ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ
 ਰੱਬ ਇਕ ਗੌਰਖ ਧੰਦਾ।
 ਖੋਲਣ ਲਗਿਆ ਪੇਚ ਏਸ ਦੇ
 ਕਾਫ਼ਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ
 ਕਾਫ਼ਰ ਹੋਣੋ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇਂ
 ਖੋਜੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਖੁੰਝੀ
 ਲਾਈਲੰਗ ਮੋਮਨ ਕੋਲੋਂ
 ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਰ ਚੰਗਾ।⁶

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਸੈਕੜੇਂ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ,
 ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਹਿਮ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਖ਼ੁਦਾ

ਧਾਤ ਦੇ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਆਸ,
ਕੁੱਝ ਡਰਾਉਣੇ ਕੁਝ ਹਸਾਉਣੇ ਦੇਵਤੇ,
ਭੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲਾ ਧਰਮ,
ਆਰੀਆ, ਅਨ-ਆਰੀਆਵਾਦੀ ਵਰਨ,
ਇਹ ਕੰਵਲ, ਇਹ ਪੁਸ਼ਪ, ਇਹ ਬਿਲਪੱਤਰੀ,
ਸੈਂਕੜੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਇਹ ਗੁਲਾਬ,
ਇਹ ਯਾਸਮਾਨ,
ਮੁਰਝਾ ਗਏ,
ਮੌਤ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦੇਂਦੇ ਨੇ ਪਏ,
ਹੁਣ ਨਾ ਬਾਕੀ ਤਾਜ਼ਗੀ, ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ,
ਇਹ ਨਵੀਂ ਮਹਿਫਲ ਸਜਾ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ।⁷

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ)

ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕੇ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਜਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। 1950 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰੌਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ :- 'ਲੋਹਾ', 'ਧਰਤ ਬਣਸੀ ਲੋਹੇ ਦੀ', 'ਦੋ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੌਇ ਟੁੱਟੀ', 'ਹਥਿਆਰ', 'ਜੱਟੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ', (ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ), 'ਕਣਕਾਂ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਝੁੱਗੀਆਂ', 'ਬਾਰਾਂਮਾਹ', 'ਹੱਕ', 'ਸੁਨੇਹੜੇ', 'ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ', 'ਇਕਰਾਰ ਵਾਲੀ ਰਾਤ' (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ), 'ਬਾਗੀ', 'ਜਵਾਨਾਂ', 'ਸਮਾਜਵਾਦ', 'ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ', 'ਨੌਕਰ', 'ਹਰਾਮੀ', (ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ), 'ਸਰਘੀਆਂ ਦੇ ਢੋਏ', 'ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰੋਦਿਆਂ', 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਗ', (ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ), 'ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੂਨ 'ਚੋਂ' 'ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ' (ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ), 'ਨਵੀਂ ਸਵੇਰ', 'ਅੱਜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੜੀ ਹੁਲਾਰਿਆਂ ਤੇ', 'ਦੋਸਤਾਂ', 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਘਰ', 'ਪੰਘਰੀ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਪੰਘਰੀ' (ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ), 'ਰਾਜ ਮਹਿਲ ਦਾ ਹਾਲ', 'ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ', 'ਕਣਕਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ', 'ਲੋਕ-ਚੀਨ ਨੂੰ ਸਲਾਮ', 'ਹਾਕਮ ਕੁਰਸੀ ਬੈਠਿਆਂ', (ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ), 'ਵੰਗਾਰ' (ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦੇ ਸੰਬਾਦਕ ਤਣਾਉ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ।

“ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਕੁਦਰਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਪ੍ਰਪੰਚਾਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ

ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਸ਼ੀਲ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।”⁸

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਜਿਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਵਿਕਾਸ ਰੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੈ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਤਣਾਉ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰਹੱਸ ਹੈ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਅਪਣਾਇਆ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਰੌਮਾਂਟਿਕ ਭਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਬਜਾਏ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸੰਬਾਦਕ ਗਤੀ ਦੇ। ਜਿਵੇਂ :

ਹੱਕ ਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਨਾ ਉੱਚੇ ਮਕਾਨ
ਰੋਕ ਰੱਖਣ ਝੁਗੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ
ਕੋਈ ਬੀਜੇ, ਫਲ ਨਾ ਖਾ ਜਾਏ ਕੋਈ,
ਰਾਜ ਹੋਵੇ ਆਦਮੀਅਤ ਦਾ ਸਦਾ।
ਸੀ ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾ ਇਨਸਾਨ ਦੀ
ਐਸਾ ਇਕ ਹੋਵੇ ਬਹਿਸ਼ਤ
ਜਿਸ 'ਚ ਹੋਵੇ ਆਦਮੀ ਹਰ ਆਦਮੀ।⁹

(ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ)

ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਘੋਲ ਯਾਰੋ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦਾ,
ਹੋਵਣਾ ਨਬੇੜਾ ਅੱਜ ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਢੋਕਾਂ ਦਾ,
ਫਿੰਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਣ ਲੱਥੇ ਸੱਤ ਤੇ ਕੁਸੱਤ ਜੀ,
ਉੱਠੋ ਕਿਰਸਾਨੋ ਵੇਲਾ ਆਉਣਾ ਨਾ ਵੱਤ¹⁰

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਮਸ਼ਾਲਾਂ
 ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕਰ ਖੰਡ ਓ ਯਾਰ।
 ਜੁਲਫਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੱਦਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ,
 ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਬੰਨਿਆ ਚੰਦ ਓ ਯਾਰ।
 ਗਾ ਗਾ ਹੁਸਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ,
 ਗਈ ਜੁਆਨੀ ਹੰਢ ਓ ਯਾਰ।
 ਮੂੰਹ ਸੋਨੇ ਦਾ ਮੋੜ ਕਿਰਤੀਆਂ
 ਮਾਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚੰਡ ਓ ਯਾਰ
 ਦੇਹ ਇਕ ਚਿਣਗ ਹਥੋੜਿਓਂ ਸਾਨੂੰ
 ਜਗ ਵਿੱਚ ਦੇ ਵੰਡ ਓ ਯਾਰ।
 ਦਾਤੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਅਤੇ ਹਥੋੜੇ
 ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਓ ਸੰਦ ਓ ਯਾਰ।
 ਤਗੜੀ ਇਕ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਬਣਾਉ,
 ਯੁੱਧ ਕਰੋ ਪਰਚੰਡ ਓ ਯਾਰ।¹¹

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀਆਂ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰੋਹ ਭਰਪੂਰ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੱਲ ਉਲਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਹਰੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਸੀ।”¹²

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਇਹ ਕਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਲਪਿਤ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ : -

ਇਹ ਧਰਤੀ ਅੱਜ ਲੋਕਾਂ ਜੋਗੀ
 ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਅੱਜ ਧਰਤੀ ਜੋਗੇ
 ਭਰ ਕੇ ਚਾੜ੍ਹ ਹਾਂਡੀਆਂ ਕੁੜੀਏ
 ਭਰ ਕੇ ਗੁੰਨ ਪਰਾਤ
 ਮੇਰੀ ਇਕਰਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਰਾਤ¹³

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਪਹੁ-ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੀਪ ਦੀ ਸੂਹੀ ਥਿਰਕਦੀ ਲਾਟ ਵਾਕਰ,
 ਰਾਠ ਧਨੀਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਕੰਬਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
 ਅਹੁ ਕਲਸ਼ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਹਿਲੇ, ਅਹੁ ਡਿੱਗੇ ਕਿੰਗਰੇ ਮਹਿਲ ਦੇ,
 ਤੇਗ ਦੋ ਧਾਰੀ ਕਲਮ ਦੀ ਇੰਜ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁴
 (ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ)

ਲੱਖ ਰੱਤੇ ਚੂੜੇ ਕੜਕ ਗਏ
 ਲੱਖ ਵਹੁਟੀਆਂ ਦੇ ਸੌਹਾਗ ਲੁੱਟੇ
 ਫੁੱਲ ਹੱਸਦੇ ਬਾਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ
 ਦੋਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਨੇ ਸਾੜ ਸੁੱਟੇ
 ਮੁੜ ਤੀਜੇ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿੱਚ
 ਅਸਾਂ ਲੂਹਾਣ ਇਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ।¹⁵

(ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕ ਚਿੱਤ ਕੰਮ

ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਤੀਬਰ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਅੰਨ ਦਾਤਾ !
ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ, ਖੇਡ ਲੈ ਖਿਡਾ ਲੈ,
ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ, ਪੀ ਲੈ ਪਿਲਾ ਲੈ,
ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਖੜੀ ਹਾਂ, ਅਹਿ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ੈ
ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਵਰਤ ਲੈ
ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਤੇ ਤਵੇਂ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਪਰਤ ਲੈ।¹⁶

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ)

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸਰਬਹਾਰਾ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਰਹੀ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਿਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਮਾਤੀ-ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ਕਿਰਤੀ-ਵਰਗ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹੋਣਾ ਜਮਾਤੀ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋੜ ਹੈ।”¹⁷

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਲਾਸਾਲ, ਮਾਰਗਰੈਟ ਹਾਰਕਨੈਸ ਅਤੇ ਮਿੰਨਾ ਕਾਊਟਸਕੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਾਇ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਟਾਟਸਕੀ ਵਰਗੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਲਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਕਤੀ ਨਹੀਂ ਵਕ੍ਰਕਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਪਾਟ ਉਕਤੀ ਜਾਂ ‘ਚਿਤਰਾਂ’ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆਂ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਬੀਰ ਆਦਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ।”¹⁸

ਪਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨਿਯਮ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਸਮਾਜਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਮਾਜਕ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੋਹ ਭਰਪੂਰ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ/ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ:

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ 1960 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਥਕਾਵਟ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹਾਲੀ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਕਿ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਗਾਮੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਲਕਾਰ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਦਗਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੌਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੇ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਓਟ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਭਾਵੇਂ ਹਨ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਤੇ ਉਦਗਾਰ ਅਧੀਨ ਪਰ ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ।”¹⁹

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੈ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਘੱਸ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਜਰਜਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਕੇ ਨਵੀਨ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।”²⁰

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਤ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਸਨਅਤੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਚਣੌਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ : ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਸਰਬੰਸ, ਹਰਿਨਾਮ, ਨਿਰਮਲ ਅਰਪਨ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਗੁਰਮੇਲ, ਗੁਲਵੰਤ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਅਸਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸਨ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ

ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਮਵਿੱਥ ਚਲਦੇ ਹਨ। 30 ਦਸੰਬਰ 1962 ਈ. ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਗਿਰਜਾ ਸ਼ੰਕਰ ਮਾਥੁਰ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ :

- * ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣਾ,
- * ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ,
- * ਸਮਸਤ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ,
- * ਆਤਮ-ਹੀਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ,
- * ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਖੰਡ, ਫਰੇਬ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਅਤੇ
- * ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਨਾ ਕਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰੂਪ।²¹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਹਾਂਨਗਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਿਮ, ਕੁੰਠਾ, ਵਿਸ਼ਾਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਖੰਡਿਤ ਆਪਾ, ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ 'ਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਅੱਜ ਦਾ ਰੁਸਟ ਨਵਯੁਵਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਗਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਗਨਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰੁਸਟ ਨਵਯੁਵਕ ਸਿਰਫ ਗਲਾਘੰਟੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਰੁਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਮ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ, ਤਰੁਟੀਆਂ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਆਪੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ।”²²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਜ.ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਇਕਲਾਪੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਆਪਣੇ ਗ਼ਮ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੇ ਲਈ
ਲਹੂ ਅਸਾਡਾ
ਬੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਗ਼ਮ - ਗੀਤ ਨੂੰ ਹਰਿਆਂ ਕੀਕੂ ਕਰੀਏ ?
ਇਕ ਪੈਰ ਖੱਡ ਦੇ ਵਿੱਚ ਧਰਿਆ
ਦੂਜਾ ਪਰਬਤ ਵਲ ਨੂੰ ਉੱਲਰੇ
ਕੀਕੂ ਚੜੀਏ ?
ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀ
ਰੋਤੇ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਮੋਟਰ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਵਾਂਗੂ
ਤ੍ਰਾਣ ਲਗਾ ਕੇ ਪਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।²³

(ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)

ਕਈ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ
ਰਾਹ ਚਲਦਿਆਂ ਚਲਦਿਆਂ ਨਾਲ ਚਲੇ
ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਸਰ ਗਏ
ਹਰ ਮੌੜ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਹਰ ਮੱਲੇ
ਉਹਨਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ
ਮੇਰੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਨੇ ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ
ਤਾਹੀਓਂ ਤਾਂ ਬੁਲਾਂ ਤੇ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ।²⁴

(ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ)

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਉਹ ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਭਾਵ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ।

ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਕੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਸਤ ਰਹੇ। ਹਰ ਸੂਝਵਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਖਾਸੇ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਬੁਰਜੂਆਂ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਗਮੈਟਿਜ਼ਮ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਉਲ ਜਲੂਲਵਾਦ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਤਰਦੇ-ਤਰਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦਰਾਮਦ ਤੇ ਦਲਾਲੀ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਇਹੋ ਦਲਾਲ ਬੁਰਜੂਆਜ਼ੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨੇਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੋਚਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਸਨ।”²⁵

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨਿੱਜੀ-ਸੱਤ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਮੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਉਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਲਘੂ-ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਰੋਜ਼ ਜਦ ਮੁੜਦਾ ਹਾਂ ਘਰ
ਵਾਹ ਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਾਦਾਣ
ਸੜ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਸਾਣ
ਲਗ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਹਿੱਕ ਅਸਮਾਨ ਦੀ
ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਗਨ-ਬਾਣ
ਵਰਤ ਚੁੱਕਦੀ ਏ ਚੁਫੇਰੇ ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਚੁਪ ਚਾਣ

ਗੁਸ਼ ਜਹੀ ਵਿੱਚ ਘੂਕ ਸੌਂ ਚੁੱਕਾ ਏ ਹੁੰਦਾ ਜਹਾਨ
 ਇਸ ਲਈ -
 ਮੇਰੇ ਆਵਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਬੁਝਾ ਕੇ ਦੀਵਟਾਂ
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਕੱਢੇਂ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਅਗਨ-ਬਾਣ,
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੂੰ ਵੇਖੇਂ ਮੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਾਣ
 ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ, ਮੁਰਦਾ ਜ਼ਮੀਰ,
 ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਲਾਸ।²⁶

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਕਾਰ-ਵੰਡ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜੀ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਕਵੀ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਵਾਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਾਉਣੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਲਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ।”²⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਧੀ ਭਾਸ਼ਣੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਰੰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ, ਜੇਕਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣਗੇ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ) ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਖੋਖਲੀ ਸਤਹੀਣ

ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਧੇ (Direct) ਭਾਸ਼ਣੀ (Rhetorical) ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਭਾਵ ਅੰਡਰਟੋਨ ਵਿੱਚ। ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।²⁸

ਇਸ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿੱਧੇ, ਭਾਸ਼ਣੀ ਜਾਂ ਨਾਹਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ,

“ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਕਿਸੇ ‘ਵਾਦ’ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲਹਿਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ’ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਕਿਰਿਆ, ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗੀ।”²⁹

ਇੰਜ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਖੱਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੂਤਰਪਾਤ ਹੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ‘ਵਾਦ’ ਸੱਚ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”³⁰

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੀਮਾ ਆਤਮ-ਕੇਂਦਰਤ 'ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ' ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖੀ ਰਹੀ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ।”³¹

ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ 1960 ਤੋਂ 1964 ਤਕ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਗਠਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਰੂੜ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਜਿੱਲ੍ਹਣ 'ਚ ਕੱਢਿਆ ਹੈ।”³²

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਲਘੂ-ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਕਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸੰਗਤੀ, ਬੇਵਸੀ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਯਥਾਰਥ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮ-ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਖੜੋਤ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੰਤ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਰਾਬਤਾ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਤਰਾਂ ਇਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਕਾਰਣ ਬਾਝੋਂ ਹੋਂਦ ਅਸਾਡੀ
ਸਾਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਜਾਪੇ

ਮਨ ਸਾਡੇ ਦੀ ਚੁਗਲੀ ਕਰਦਾ
ਇਹ ਤਨ ਸਾਡਾ ਆਪੇ
ਬੰਜਰ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ
ਕਿਸ ਜੰਮਣਾ ਕਿਸ ਥੀਣਾ।³³

(ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)

ਜੀਕਣ ਜੁਗ
ਜਗਰਾਤਾ ਕੱਟਿਆ
ਨੇਰਾ ਢੋ ਕੇ
ਦੀਵਾ ਵੱਟੀ
ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਬੇਮੰਤਵ ਹੀ
ਹਰਕਤ ਕੀਤੀ
ਲਾਟੂ ਵਾਂਗੂ
ਚਲਦੇ ਰਹੇ
ਤੁਰੇ ਨਾ ਅੱਗੇ।³⁴

(ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ)

ਹਰ ਰਾਤ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤੇ ਤਾਰੇ ਕੱਠੇ ਸੌਂਦੇ ਹਾਂ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਿਸਤੇਜ਼ ਸੁਲਗਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸਾਖੀ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਵਣ ਤੋਂ ਸੰਗਦੇ ਹਾਂ
ਹਰ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਖਬਾਰੀ ਆਣ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਖੂਬ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਗਲੀ ਹੁਣ ਸਰਪਟ ਦੌੜੇਗੀ
ਮੈਂ ਉਠ ਬੈਠਾ
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੀਣਾ ਚੀਣਾ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਡੁਲ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਯਾ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਰ ਦੇ -
ਤੇਜ਼ ਤਿਮੂੰਹੇ ਕਾਂਟੇ ਵਿੱਚ ਵਿਝ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਬੋਟੀ ਮਾਸ ਜਿਹਾ, ਨੰਗਾ, ਅੱਧ-ਕੱਚਾ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕੋਈ ਖਾਵੇਗਾ
ਨਾ ਤੇਜ਼ ਤਿਮੂੰਹੇ ਕਾਂਟੇ ਦੀ ਸੂਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇਗਾ
ਮੇਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਇਕ ਉਬਾਸੀ ਵਾਂਗੂ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹੁੰਝ ਗਲੀ 'ਚੋਂ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟਦਾ ਹਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਹੁੰਮਸ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹੈ
 ਮੈਂ ਸਦਾ ਪੂਰੇ ਵਿੱਚ ਨੰਗਾ ਹਾਂ
 ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਘਰ ਦਾ ਕੂੜਾ ਹੂੰਝ -
 ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ
 ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ
 ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖ ਨਾ ਲਏ।³⁵

(ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ)

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ : ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਜਸਵੰਤ ਨੇਕੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਜਗਤਾਰ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਕਰਮਜੀਤ ਆਦਿ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਾਦ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦੇ। ਸਗੋਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਧੀਆਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ, ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਟਿਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ 'ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ' ਦਾ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਸਾਰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ :

ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।³⁶

ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਹਾਂ
 ਛਿਣ ਛਿਣ ਦੀ ਤਾਂ ਗਲ ਹੈ :
 ਕਿਸ ਨੇ ਭਲਾ ਉਮਰ ਭਰ ਦੇ ਲਈ ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾ ਮੰਗੀ ਹੈ ?³⁷

ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕੱਲ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ 'ਫ਼ਰਾਇਡ' ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

“ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਾਇਡ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਪਰਕ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਅਚੇਤ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ।”³⁸

ਪੰਜਾਬੀ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਵਾਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੁਝਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਦ ਮੈਂ ਘਰ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ
 ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਜਿਸਮ
 ਲਾਹ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ 'ਚ
 ਟੰਗ ਦਿੰਦਾ ਸਦਾ
 ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਮਝਦਾ
 ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਗਮ
 ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ
 ਕੌਣ ਨਕਲੀ ਜਿਸਮ 'ਚੋਂ
 ਤੇ ਉਪਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਭਲਾ³⁹

(ਜਗਤਾਰ)

ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਕਾਰਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਾਂ-ਮੁੱਖੀ ਸੱਚ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸੀ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:

“ਵਿਖੰਡਤ ਆਪੇ, ਕਾਮ ਗੁੰਝਲਾਂ, ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਤੇ ਮਾਯੂਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਮੋਹ ਜਾਗਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਸਕੇ।”⁴⁰

ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਗਤੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਹਿਮ, ਕੁੰਠਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸਾਰਥਕ ਸੰਬਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :

ਜਿਥੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁੱਖ ਉਗਦੀ ਹੈ
ਤੇ ਹਰ ਬੱਚਾ
ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮਦਾ ਹੈ
ਉਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ? --
ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਛੇ ਸੇਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,
ਧਨ ਵਾਲੇ
ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ,
ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ
ਅਜਲੀ ਭਾਵਨਾ
ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ
ਜਾਂ ਕੱਟ ਮਰਨ ਲਈ⁴¹

(ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ)

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੋਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਆਦਿਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕੋਈ

ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਬਾਦਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ

“ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴²

ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇਗੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ-ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸੰਗਤੀ ਤੇ ਰੋਗ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੂਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਵੀਨ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ -ਚਿੰਤਨ :

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ 1968 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 1975 ਈ. ਤਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ : ਸੁਖਵੀਰ, ਪਾਸ਼, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਜਗਤਾਰ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਹਰਭਜਨ ਹੁੰਦਲ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਸੰਤ ਸੰਧੂ, ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ, ਸੀ. ਮਾਰਕੰਡੇ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆਂ, ਲੋਕ ਨਾਥ, ਸੁਜਾਤਾ ਸੰਧੂ, ਸਾਗਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲ ਬਾਗੀ ਆਦਿ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੁਸਾਂਝ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ

ਮੁੜ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਹ ਕਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਚਿੰਤਨਹੀਣ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।”⁴³

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ’, ‘ਨਵ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ’ ਅਤੇ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਮੁੱਖੀ ਕਾਵਿ’ ਆਦਿ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਨੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ,

“ਪਿਛਲੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਗਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕਰਕੇ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਝੁਕਾਅ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ... ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉ ਅਮਲ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਾਕਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੱਧਵਰਗੀ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਅਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਹੁਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।”⁴⁴

ਡਾ. ਕੇਸਰ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿੱਲਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਵ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਿਰੋਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਤਿਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੁਣੇ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਉਤੇ ਉਸਰੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਸੀ

ਇਨਕਲਾਬ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ, ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।”⁴⁵

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ’ ਕਲਪਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :-

ਉਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਵੇਗਾ,
ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬੰਦੂਕ ਹੋਵੇਗੀ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮਧੁਰ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਸਾਜ਼ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ
ਜਲਾਵਤਨ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤਨ ਮਿਲੇਗਾ
ਇਕ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੀਅਤਨਾਮਾਂ ਵਿਚ
ਉਹ ਆਵੇਗਾ
ਭਵਿੱਖ ਸਾਡੇ ਕਦਮਾਂ 'ਚ ਹੋਵੇਗਾ⁴⁶

(ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ)

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੀਲਾ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੋਹ, ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਹਿੰਸਕ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਗਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਫੇਰ ਉਹ ਬੁੱਕ ਕੇ ਤੇ ਉੱਚੀ ਕੂਕਿਆ
“ਭੂਤਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰੋ
ਉਠ ਦੀ ਔਲਾਦ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਓ !
ਰੋਕੋ ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਰੋਕੋ
ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਲਕੀਰਾਂ
ਜੋ ਖਿਲਾ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ
ਓਸ ਅਣਦੇਖੇ ਪੰਖੇਰੂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ 'ਵਾਜ਼ ਵਾਗੂੰ
ਸਾਡੇ ਲਈ ਵਾਹੇ ਗਏ

ਜੋ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ ਤੇ
ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੀਕ ਬਣ ਕੇ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ।⁴⁷

(ਡਾ. ਜਗਤਾਰ)

ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਚ ਜਾਗੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤਾਂ
ਤੁਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਤੱਕੇ ਨੇ
ਤੁਸੀਂ ਵੇਖੇ ਹੋਣੇ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕ
ਜੋ ਰਾਵਣ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹੁਣ ਦੀ
ਮਸ਼ਕ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ
ਇਕ ਦਿਨ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ
ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਰਵਾਂ ਸਿਰ ਬਣ ਕੇ ਉਗ ਆਏ⁴⁸

(ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ)

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ। ਪਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਰੋਟੀ 'ਤੇ ਡਾਕੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ
ਜਦ ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ
ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ ਮੂੰਹ ਦੇ ਗੁੰਗੇ ਸਾਂ
ਤੁਹਾਡੀ ਲਚਕੋ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ 'ਚ ਕੀ ਕਰਦੀ ਸੀ।⁴⁹

(ਪਾਸ਼)

ਜਿਥੇ ਬੰਦਾ ਜੰਮਦਾ ਸੀਰੀ ਹੈ,
ਟਕਿਆਂ ਦੀ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਹੈ,
ਜਿਥੇ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਪੰਜੀਰੀ ਹੈ
ਬਾਪੂ ਦੇ ਕਰਜ਼ ਦਾ ਸੂਦ ਨੇ ਪੁੱਤ ਜੰਮਦੇ ਜਿਹੜੇ

ਤੂੰ ਮਗਦਾ ਰਹੀ ਵੇਂ ਸੂਰਜਾ
ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ।⁵⁰

(ਸੰਤਰਾਮ ਉਦਾਸੀ)

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਧੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਵਰਗ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ।”⁵¹

ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ : -

ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਕਲਯੁਗ ਦਾ ਗੋਬਿੰਦ
ਜਿਸ ਨੇ ਤਰਾਈ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ
ਜਿਥੇ ਖੂਨੀ ਸ਼ੇਰ ਵਸਦੇ ਹਨ
ਜਿਥੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗ ਡਸਦੇ ਹਨ
ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਹੈ
ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ
ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੰਡੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਲਿਆ ਹੈ
ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਖਾਸੂਰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ⁵²

(ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ)

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ

ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸ, ਲੈਨਿਨ, ਮਾਓ ਸੇ ਤੁੰਗ, ਸਟਾਲਿਨ, ਹੋਚੀ ਮਿੰਨ, ਚੀ-ਗਵੇਰਾ, ਜੂਲੀਅਸ ਫਿਊਚਕ ਤੇ ਪੈਟਰਸ ਲਮੂਬੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਕਲਪਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੱਸ ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਫੋਨਾਨ ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਮਾਰਕੁਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਹਿੰਸਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਮੂਲ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਬੱਧਤਾ ਸਹਿਤ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਅਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁵³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਅਰਾਜਕਤਾ, ਵਿਨਾਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਆਤੰਕਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਏ। ਜਿਵੇਂ :-

ਇੰਚ ਇੰਚ ਮਿੱਟੀ ਕੁਚਲ ਦਿਆਂਗੇ
ਜੰਗਲ 'ਚ ਚਲਾ ਦਿਆਂਗੇ ਐਟਮ-ਬੰਬ
ਤੇ ਅੱਗ 'ਚ ਡਬੋ ਦਿਆਂਗੇ ਧਰਮ-ਪੋਥੀਆਂ
ਬਦਲਾ ਲਵਾਂਗੇ
ਅਸੀਂ ਗੰਦੇ ਆਂਡਿਆਂ ਤਕ ਪੀ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਤੇ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਾਂਗੇ ਤੋਪ ਦੀ ਅੱਗ 'ਚ⁵⁴

(ਲੋਕ ਨਾਥ)

ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ

ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੇਤਨ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ 'ਪਾਸ਼' ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਲਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਪਦੰਡ ਸਿਰਜਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁਣ ਤੋੜਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।...ਅਗਾਂਹ ਜੋ ਕਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਉਹ ਕੁਝ ਕੁ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਜਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਲੋਕ ਆਪ ਹੀ ਘੜਣਗੇ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੇਅਰਥ ਜਾਂ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਬਕਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।”⁵⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਾਰਨ ਬੁਰਜੂਆ ਢਾਂਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾਲ ਨਾ ਜੋੜ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਗੁਰੀਲਾ ਨਾਇਕ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਹਰਾ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ:

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1955 ਈ. ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਰੁੱਚਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸਫਰ ਹੁਣ ਤਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਕਾਵਿ-ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਵਾਦ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ

ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮੂਹਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਚੇਤਨਤਾ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਭਾਸ਼ਣੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਲਲਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਿੱਥ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਕੀ ਅਤੇ ਫਾਰਮੂਲਾ-ਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਧੜਾ-ਧੜ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਤੀਜੇ ਵਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁਨਣਾ
ਸੁਰ ਮਿਲਾਉਣਾ
ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਗਾਉਣਾ
ਆਦਤ ਵਾਗੂੰ
ਕਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮਣਾ
ਪ੍ਰੀਤ ਭਾਵ ਲੈ
ਕਦੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉੱਡਣਾ

ਸੰਗ ਸੰਗ ਯਾਦਾਂ
ਨਿੱਜ-ਗਮ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜਨ ਗਮ ਦਾ
ਪੋਜ਼ ਬਨਾਉਣਾ
ਫੇਰ ਕਲਮ 'ਚੋਂ
ਲੋਹੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜਨਾ
ਸਮਝ ਸੋਚ ਕੇ
ਹਿਕ ਬੁੰਦੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਪਾ
ਤੁਫਾਨ ਮਚਾਉਣਾ
ਹੱਥ ਮਾਰਨੇ ਪੌਣਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਨਾਉਣਾ
ਰੈਣ ਦੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਸਰਘੀ ਦੀ
ਬਿੰਦੀ ਲਾਉਣਾ
ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਂਗੂੰ ਸਮਝ ਕਲਾ ਨੂੰ
ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ।
ਆਪਣੇ ਦਰ ਦੀ ਪੀੜ ਜਗਾਉਣੀ
ਜਨ-ਗਮ-ਵਸਤਰ ਪਾ ਜਨ-ਦਰ ਤੇ
ਦਸਤਕ ਦੇਣਾ।
ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦਤ ਪਾ ਕੇ
ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ
ਦੇਣਾ ਮਹਿਣਾ।⁵⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਈਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫ਼ਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਬੀਜ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਹਰੇਬਾਜੀ, ਭਾਸ਼ਣੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਇਸੇ ਜਮ੍ਹੂਦ ਤੇ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸੀ। ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਪੱਖੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਏਸ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਯੋਗ ਭਾਂਤ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”⁵⁷

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੁਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾਪਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੈ।
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਰਨਣਮਾਲਾ
ਦੇ ਸਿਆਹ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ,
ਅਜੇ ਤਕ ਗਿਣਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।
'ਨੇਰਿਆਂ ਸੰਗ ਜੂਝ ਰਹੇ, ਮੈਂ, ਦੀਪਕਾਂ ਦਾ
ਗੀਤ ਘੜਨਾ ਹੈ ਅਜੇ।

ਅਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦੇ,
ਦੀਪਕ ਤੋਂ ਲੋ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਕੇ,
ਵਿਸ਼ਵ-ਦਿਲ ਦੀਪਕ 'ਚ ਬਲਣਾ ਹੈ ਅਜੇ।⁵⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੁਭਵਗੀਤ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ 'ਚ ਗੁਜਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਟੁਟਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਯਥਾਰਥ ਤਣਾਉ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਸਹਾਇਕ' ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਸੰਚਾਲਕ' ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”⁵⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਹਾਇਕ ਵਾਲੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ 'ਸਾਪੇਖ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ' ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਪੇਖ ਸਿਧਾਂਤ, ਘੋਰ ਯਥਾਰਥ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਅਵਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋਨੀ ਭਾਵਨਾ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ, ਡਰਾਮਾਟਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਨਵ-ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ, ਅੰਤਰ ਸੁਹਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਦ, ਅਹੁੰ-ਚਿਤਰਣ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ...ਪ੍ਰੈਗ-ਮੈਟਿਜਮ, ਲੋਸੀਕਲ ਪੌਜੇਟਿਵਇਜ਼ਮ, ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ, ਤਥਾ ਡਾਇਆਲੈਟਿਕਸ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੀ ਹੈ।”⁶⁰

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਰਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਲਾਕੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਉਸ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬੱਚਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਨਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਇਦ ਹੋ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ 'ਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਲੁੱਪਤ ਹੈ।”⁶¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਕ ਵਿੱਲਖਣ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਕਾਵਿ ਉਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤੱਤ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਹੈ।

ਕਾਵਿ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਚੌਖਟਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ : ਰਵੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ :

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਗੰਭੀਰ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਵਾਦ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਰਚਾਇਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੇ ਉਤੇ ਇਕ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ। ਇਕ ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਕਲਾਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਹੜੀ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਮਿਅਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁶²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਵੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕੋਈ ਅਸਲੋਂ ਇਕੱਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ-ਮਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਕਵੀ ਉਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਚੇਤਨਾ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਅਸਲੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ-ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶³

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ ਅਰਥ ਦੀ ਬਹੁ ਆਰਥਕ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਹੁ-ਅਰਥਕ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਅਰਥ ਨੰਗਾ ਇਕੱਲਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਆਰਥਕ ਹੋਂਦ ਹੈ।...ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਸਮੂਰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁੱਲ-ਸਾਪੇਖ ਵੀ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਮੂਲਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਮੁੱਲਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁶⁴

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜਮਾਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਕਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਵੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ,

“ਸਮਾਜਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਮਾਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਜਾਂ ਬੁਲਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰੂ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ

ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਵਫ਼ਾ ਪਾਲੇ। ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਚੇਤੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਭਾਰੂ ਯੁੱਗ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੀ ਬੇਹਤਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।”⁶⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ‘ਹੁਨਰ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੁਨਰ,
ਇਸ ਦੀ ਗੋਦੀ ਖੇਡਿਆ ਹੋਇਆ ਜਵਾਨ।
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੋ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਏਸ ਨੂੰ,
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਕਿ ਪੌੜੀ ਉਸ ਨੂੰ,
ਪੁੱਜ ਕੇ ਟੀਸੀ ‘ਤੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਏ,
ਇਹ ਜੁ, “ਹੁਨਰ, ਹੁਨਰ ਲਈ” ਕਹਿੰਦੇ ਪਏ।
ਨਿਕਲ ਕੇ ਫੁਲ ‘ਚੋਂ ਸੁੰਗਧੀ ਜੇ ਕਹੇ :
‘ਮੈਂ ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ,
‘ਮੈਂ ਨਾ ਨਿਰਭਰ ਕਿਸੇ ‘ਤੇ
“ਆਪਣੀ ਹੀ ਅੱਡਰੀ ਹਸਤੀ ਮੇਰੀ।”
ਉਸ ਬੂਟੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਭਲਾ,
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪੁੱਪ ਸਹਿ, ਸਹਿ ਔੜ ਨੂੰ,
ਮੋਲਿਆ, ਹਰ ਅੰਗ ਤੇ ਹਰ ਡਾਲੀਏਂ,
ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਸੂਲਾਂ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਗਾਰ।
ਕਰ ਕਟੋਤੀ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ‘ਚੋਂ
ਪਾਲੀਆਂ ਉਸ ਡੋਡੀਆਂ ਸੁਹਲ ਨਾਦਾਨ।
ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਨਾਲ ਉਸ,
ਖੇਡੀਆਂ ਇਕ ਡੋਡੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਸੁਗੰਧੀ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਗ ‘ਚੋਂ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁਨਰ,
 ਨਗਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਨ ਸਾਜ ਤੋਂ!
 ਗੀਤ ਬਿਨ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ !
 ਦਰਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਿਨ ਪਾਣੀਓਂ !
 ਪਰਬਤ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ !
 ਨੂਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਨ ਜਿਵੇਂ !
 ਇਕ ਰਹੱਸ ਵਾਸਤਵ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦਾ।
 ਇਕ ਪੁੰਦ ਬੇਅਰਥ ਬੇਲੋੜੀ ਜਿਹੀ।
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ,
 ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ।
 ਇਹ ਸਾਹਿਤ, ਇਹ ਕਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੂਰਨਤਾ,
 ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਹਨ ਸਗੋਂ,
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਨਾਵਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਵਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਜੀਵਨ ਪੰਥ ਉੱਜਲੇ ਬਨਾਵਣ ਵਾਸਤੇ।
 ਜੇ ਹੁਨਰ ਹੈ ਹੁਨਰ ਲਈ,
 ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਈ।
 ਤਾਂ ਇਕ ਖੜ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ ਸਾਰਾ ਅਮਲ।
 ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ।
 ਹੁੱਕ ਜਾਵਣਗੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ।
 ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ ਇਹ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ।
 ਪੁਲਾੜ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਹਰ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ।
 ਓ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲਿਓ !⁶⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਪੰਕਤੀਆਂ ਕਲਾ, ਕਲਾ ਲਈ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਲਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਬੂਟੇ ਦਾ ਫੁੱਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਲਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਵੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ

ਸਿਰਜਣਾ ਕੋਈ ਸੁਗਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਤਮ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ।

“ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੁੱਗ-ਬੋਧ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਲੋਕ-ਚੇਤਨਾ ਕਵੀ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶⁷

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਵੀ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨਿਵਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਬਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

“ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਯੁੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਰਿਆਇਵਾਚਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਲੱਗ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਜੋਂਦੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਯੁੱਗਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਘੜਦੀ ਹੈ।”⁶⁸

ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਜਿਵੇਂ ਆਨੰਦ, ਉਪਦੇਸ਼, ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡਤਾ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਾਵਿ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ

ਇਕੱਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

“ਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਾਵਿ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੈ ਵੀ। ਪਰ ਨਦੀ ਦਾ ਅਰਥ ਜੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜਲ-ਬਾਹਰੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਅਰਥ, ਨਾ ਵੇਗ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਗਤੀ ਵੀ, ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ।”⁶⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਕਲਾਗੀਣ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਸਿਰਜਣ ਕਰਮ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਾਮਿਅਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਮਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਬੋਧ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਸੱਚ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਸੱਚ ਦੀ ਸਮਤੋਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁷⁰

ਰਵਿੰਦਰ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਾਹਣ ਬਨਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ

“ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਦਾ ਦੁਹਰਾਅ ਨਹੀਂ, ਨਵ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ।”⁷¹

ਰਵੀ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਵਾਨਿਕ ਮੂਲਾਂ ਨੂੰ ਅਬਦਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਇਕ ਗਤੀਗੀਣ ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਾਵਿਕਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ,
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ !
ਵਾਦ ਮੁਕਤ, ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ
ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵੀ, ਕਵਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ
ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਵੀ,
ਜੁ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਏ !
ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਹੋ ਜਾਏ,
ਸੁੱਤੇ ਸਿੰਧ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ : “ਵਾਹ, ਵਾਹ !!!” ਨਿਕਲ ਜਾਏ !!!
ਇਹ ਵੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ
ਅਰਥ ਦੀ, ਸੁਪਰ ਅਰਥਤਾ
ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਉਡਾਣ
ਅੰਬਰਾਂ ਦੇ ਪੰਖ
ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਚੋਗ
ਭੋਂ ਦਾ ਵਿਯੋਗ
ਇਕ ਛਿਣ ਵਿੱਚ,
ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ
ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ ...
ਕਾਵਿਕਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ !!!⁷²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੇਗ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਠ ਰਹੀ ਹੈਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਫਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਨਮ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤ ਦੱਬੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਨਿਯਾਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਹਨ।”⁷³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੱਚੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਘਾੜਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਤੌਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਨਿੰਮ ਦੇ ਤਲਖ ਘੁੱਟ,
ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੱਚਾਈ।
ਪਰ ਜੀਵਨ ਨਿੰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਕੌੜਾ।
ਦੂਰ ਇੱਛਾ ਦਿਆਂ ਰੇਤਾਂ 'ਚ,
ਫਾਕੇ ਕੱਟਦੀ ਹੈ ਪਿਆਰ ਮਸਤੀ,

ਇਹ ਜੁ ਨਫਰਤ ਦਾ ਜਲੋਂ ਹੈ,
ਹਰ ਇਕ ਜੀਭ ਦੀ ਨੌਕ ਦੇ ਉੱਤੇ।

ਦਿਲ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਇਕ,
ਆਦਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਪਏ ਨੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਕੀੜੇ।
ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਹੈ,
ਬੇਕਾਰੀ ਦਾ ਦਾਗ।
ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਦਰ ਅਜੇ ਵੀ ਬੋਲਦੇ :
“ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ !”⁷⁴

ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ
ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
ਉਪਰ ਚਾਦਰ ਤੇ ਛੱਤ
ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ,
ਰੁਜ਼ਗਾਰ।

ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ
ਦਿੱਲੀ, ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਮੁੰਬਈ ਕੋਲਕੱਤਾ ਵੀ
ਛੱਤ ਹੇਠ ਸੁੰਗੜਿਆ, ਸਹਿਮਿਆ
ਉਸ ਦਾ ਘਰ, ਪਰਵਾਰ,
ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜਹਾਨ
ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :
ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਲੀ, ਜੁੱਲੀ, ਗੁੱਲੀ ਦੀ ਵਿਥਿਆ।⁷⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਵਿਸੰਗਤੀ, ਇੱਕਲਾਪੇ ਅਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ/ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ।

“ਮਹਾਂ ਨਗਰ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਭਿਅਤਾ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਨ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਜੋ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਸਮੱਗਰ ਆਪਾ ਪਲ ਪਲ ਖੁਰਦਾ ਤੇ ਟੁੱਟਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਤੁੱਛਤਾ,

ਵਿਸ਼ਗਤੀ ਤੇ ਇਕੱਲ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਅਨੁਭਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੁਲਾੜ ਯੁੱਗ ਦੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲੋਕ-ਰਾਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਪਾਰ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਕਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕਤਮ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ।”⁷⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲਣ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਕਲਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਚੱਕਰਵਿਯੂ ਬਣ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੁਆਲੇ ਪਸਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਨਾਤਮ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਸਹਿਮ ਜਾਂ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਚੰਗੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਜੋਗ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਜੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”⁷⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਰਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ’ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤ ਵੀ।”⁷⁸

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਨੈਟਿਕ ਉਂਗਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਆਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਰੋਲ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ :

ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਤਾਂ
ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਰ ਕੁ ਭਰ ਆਸਮਾਨ ਹੈ !
ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਤਾਂ
ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਲੱਖਣ
ਜਨੈਟਿਕ ਉਂਗਲੀ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ !
ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਮੈਂਨ,
ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ !

ਕਵਿਤਾ
ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ
ਕੈਪਸਿਊਲ ਹੈ,
ਜੁ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਵੀ,
ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ
ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷⁹

ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਮਿਲਕੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ,

“ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਰਜਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਦਰਭ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਦੀ ਕਮੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਪੂਰਨ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”⁸⁰

ਕਵੀ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪਰੰਪਰਾ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਬਣਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ’ਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਿ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭੁੱਬਲ ਵਿੱਚ ਔਗ ਵਾਂਗ ਲੁੱਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਫੋਕਟ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਨਾਹਰੇਬਾਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।”⁸¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ

“ਕਿਸੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਭਾਵ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁸²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਦੇ ਸੀਮਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਦ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾ ਬਣੇ, ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੇ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲਈ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 4
2. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਸਾਹਿਤਧਾਰਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ, ਸਿਰਜਣਾ, ਅਕਤੂਬਰ ਦਸੰਬਰ 1977, ਪੰਨਾ 3
3. ਮੁਣਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 100
4. ਮੁਣਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ, ਹਵਾਲਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ਜੂਨ 1987, ਪੰਨਾ 36
5. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ 1, ਪੰਨਾ 37
6. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 14

7. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਸੁਗੰਧ ਸੁਮੀਰ, ਪੰਨੇ 67 68
8. Dictionary of Philosophy (ed.) M. Rosenthal and P. Yudin, Page 276
9. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ), ਪੰਨਾ 263
10. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਪੰਨਾ 70
11. ਉਹੀ, ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਪੰਨੇ 17 19
12. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 117
13. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਪੰਨਾ 78
14. ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਕਾਂ ਭਰੀ ਸਵੇਰ, ਪੰਨਾ 52
15. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਪੰਨਾ 52
16. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਪੰਨਾ 59
17. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 125
18. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 108 109
19. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਭੌਤਿਕਤਾ, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਨਵੰਬਰ 1962, ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਉਧਰਿਤ, ਪੰਨਾ 66
20. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪਾ.) ਜ. ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 87
21. ਗਿਰਜਾ ਸ਼ੰਕਰ ਮਾਥੁਰ, ਹਵਾਲਾ, ਜ.ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਨਾ 96
22. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ (ਸੰਪਾ.) ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30
23. ਉਹੀ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੌਰ, ਪੰਨੇ 16-17
24. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਕਾਗਜ ਦਾ ਰਾਵਣ, ਪੰਨੇ 21-22
25. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਪਾਸ਼ : ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (ਸੰਪਾ.) ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਪੰਨਾ 40
26. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਪੰਨੇ 36 39
27. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਨਾ 50
28. ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪਾ.) ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨੇ 151 152
29. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 71
30. ਡਾ. ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਪੰਨਾ 123

31. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.) ਭੂਮਿਕਾ, ਕਾਵਿ ਕਿਰਤੀ, ਪੰਨਾ 3
32. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, 'ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ' ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸੰਪਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 140
33. ਉਹੀ, ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰ, ਪੰਨਾ 82
34. ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਦਸਤਕ, ਪੰਨਾ 24
35. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ, ਪੰਨੇ 62-63
36. ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ, ਹਵਾਲਾ, ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 211
37. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਪੰਨਾ 56
38. A Dictionary of Philosophy, page 369
39. ਜਗਤਾਰ, ਅਧੂਰਾ ਆਦਮੀ, ਪੰਨੇ 19-20
40. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਪੰਨਾ 8
41. ਉਹੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨੇ 48-49
42. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210
43. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਦੁਸਾਂਝ, ਕਿੱਤੂ (ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਅਕਤੂਬਰ 1972, ਪੰਨੇ 3 4
44. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨੇ 94-97
45. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ, ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਨਾ 119
46. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ, ਪੰਨੇ 10-12
47. ਜਗਤਾਰ, ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼, ਪੰਨਾ 43
48. ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬੋਲ, ਪੰਨਾ 25
49. ਪਾਸ਼, ਲੋਹ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 20
50. ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਹਵਾਲਾ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਸੰਪਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੀ, ਪੰਨਾ 203
51. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237
52. ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਆਰੰਭ, ਪੰਨਾ 51
53. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 140
54. ਲੋਕ ਨਾਥ, ਸਰਦਲ, ਨਵੰਬਰ 1970, ਪੰਨਾ 28
55. ਪਾਸ਼, ਹਵਾਲਾ, ਪਾਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ, ਸੰਪਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੇ ਹੋਰ, ਪੰਨਾ 27
56. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ, ਪੰਨੇ 21-22
57. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ, ਪੰਨਾ 36
58. ਉਹੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ, ਪੰਨਾ 14
59. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨੇ 148-149
60. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਭੂਮਿਕਾ, ਬੇਚੈਨ ਸਦੀ, (ਗੁਰਮੇਲ) , ਪੰਨਾ 15

61. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਦੀਪ ਭੁੱਲਰ, "ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ ; ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ" ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ, ਪੰਨਾ 266
62. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸੰਪਾ. ਜ. ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 87
63. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ 105
64. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 24
65. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨੇ 123-124
66. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ, ਪੰਨੇ 117-118
67. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨੇ 113
68. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 26
69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 25
70. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸੰਪਾਦਕੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 03
71. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਕਾਵਿ ਯਾਤਰਾ, ਪੰਨਾ 06
72. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਪੰਨੇ 27-28
73. ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਪੰਨਾ 184
74. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ, ਪੰਨਾ 123
75. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਪੰਨੇ 93-94
76. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 77
77. Pritam Singh, The Voices of Dissent, page 51
78. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, "ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ : ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ" ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 27
79. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 95
80. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਣ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਨਾ 03
81. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, (ਸੰਪਾ.) ਜ. ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਪੰਨਾ 86
82. ਉਹੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਪੰਨਾ 10

ਵਾਲੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਟੁੰਬਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।”²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ :

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਮ/ਕਿਰਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਸੁਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਕਲਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੈ।”³

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਅਮਲ ਸਿਰਫ ਮਕਾਨਕੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਕਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਅਵਚੇਤਨ’ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Unconscious’ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਡਾ. ਸਿੰਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸੱਚ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਅਤਿ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਵੇਤਾ ਫ੍ਰਾਇਡ ਅਤੇ ਯੁੰਗ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ। ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯੁੰਗ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਲਪਨਿਕ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਲ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰਗਰਮੀ ਵਾਂਗ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਚੇਤਨ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਡਲ ਚੇਤਨਾ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਯਾਂਤਰਿਕ ਦੁਹਰਾਅ ਵਰਗਾ ਸੁਚੇਤ ਅਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਪਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ।”¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਮੂਹਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਸਤਹੀ ਵਕਤੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੁਲਾੜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਟੱਪਣ

(Visionary) ਸ੍ਰਿਜਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਕਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਵਿਅਕਤਿਕਤਾ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਜਣ-ਵਿਆਪਾਰ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਵਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਚੇਤ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਵਚੇਤਨਗਤ ਤੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁴

ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਰਲ ਜੀ. ਯੁੰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਸਲੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਕੇਵਲ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਅਵਚੇਤਨ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਬਜਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਵਚੇਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਆਰਕੀਟਾਇਪ (ਆਦਿਮ ਰੂਪ) ਇਸ ਦੀ ਸਾਰ-ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿਮ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਜਾਤ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਰੁਝਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁵

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਲ ਜੀ. ਯੁੰਗ ਮਾਨਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਈ ਵਾਰ ਐਸੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ।

“ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਹੀ ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਆਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਗਵੀਂ ਦੀ ਸਗਵੀਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ

ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਮ ਪਰਿਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਅ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੂਠੀਆਂ ਅਰਥ ਛਵੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਘੜੀਆਂ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਨੁਪਮ ਘਾੜਤ ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁶

ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ 'ਚ ਸੰਜੋਅ ਕੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪਲ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕੋਈ ਮਕਾਨਕੀ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

“ਇਕ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕਰੇਗਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਮਾਨਸ ਇਕ ਬੁੱਝਦੇ ਹੋਏ ਕੋਇਲੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਇਕ ‘ਅਦਿਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਰਾਹੀਂ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਪਲ ਭਰ ਟਿਮਟਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਆਏ ਹਵਾ ਦੇ ਝੋਕੇ ਨਾਲ ਬੁਝਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਇਲਾ।”⁷

ਇੰਜ ਪੀ. ਬੀ. ਸ਼ੈਲੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਅਮਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਏਮੀ ਲਾਵੇਲ ਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਦਬੇ ਪੈਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਡਿੱਬੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁸

ਕਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਮਲ 'ਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਅਵਗਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਜ,

“ਜਦ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਆਪਾਰ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵਮਯ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ

ਹਨ। ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਪਰਦਿਆਂ ਹੇਠ ਲੁੱਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਚੇਤਨ ਜਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵੀ ਭੱਠੀ ਮਘਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।⁹

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਕਿਹੜੇ ਵੇਰਵੇ ਲੈ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਨਗੇ।

“...ਜੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਕਾਵਿਮਯ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਨਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਹੀ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”¹⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਾਵਿ ਨਿਰਾ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰੇਸਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹¹

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

‘ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੁੰਘੇ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ’ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ‘ਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ‘ਚ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਫਿਰ ਉਹ 1967 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ 1974 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੇਨੈਡਾ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਖ਼ਸ ਹੈ। ਸੋ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ‘ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ‘ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਸੀਰ, ਜਨਮ, ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਨਾਂ ਆਵੇਗਾ, ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਬਾਲ-ਮਨ ਦੀ ਕੋਰੀ ਤਖ਼ਤੀ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰ-ਸਮੂਹ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਬਹੁਤ ਹੰਢਣਸਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।”¹²

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਉਹ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ‘ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ‘ਚ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ/ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1984 ਈ. ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ (ਜੋ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅਤੇ ਤਨ ‘ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ) ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ‘ਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ/ਦੁਖਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਹੰਢਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ

ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਨਾ ਅਸੀਂ ਰੋਏ, ਨਾ ਅਸੀਂ ਕੂਏ
ਨਾ ਅਸੀਂ ਪਾਏ ਵੈਣ !
ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਅਸੀਂ ਪਲਕੀ ਪਾਏ
ਭੁੱਬ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਨੈਣ !¹³

ਅੱਜ ਫੇਰ ਲਹੂ ਡੁਲਿਆ ਹੈ !
ਅੱਜ ਫੇਰ ਅਨੇਕਾਂ ਘਰ,
ਉਜਾੜ ਸੁੰਨਸਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।
ਅੱਜ ਫੇਰ ਰੱਬ ਦੇ ਆਦਮੀ
ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ¹⁴

ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਰ ਧਿਰ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਸੁੱਖੀ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਮਜ਼ਬੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਆਦਿ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਤਾਪ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰ ਬਣਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”¹⁵

ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਦੇਸ਼-ਬਿਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

“ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕ ਜੁੜੇ ਹੋਣ। ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ

ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹਲੂਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”¹⁶

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਂਕਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਡਗਮਗਾ ਗਿਆ। ਉੱਦਮੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਤਰਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ/ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਚ ਘਿਰ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ ਜਿਥੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਸੀ। ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜੋ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਝਾਸਦੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਖ਼ਮਿਆਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੇ ਭੁਗਤਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਚਰਮਗਾ ਗਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਅਵਗਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਭਾਵ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਭਾਵ ਆਮ ਜਨਤਾ ਹੀ ਚੁਕਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਲਤਾੜੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਅਹਿਸਾਸ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਆਦਿ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

“ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜੋ ਸਵਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਉਪਰ ਤਾਂ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਨਿਰਜਿੰਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਿਰਜਿੰਦ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਬੋਝ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜਾਂ ਤੋਂ ਉਖੜੇ, ਪਰਵਾਸ 'ਚ ਪਰਾਏ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਉਪਰ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗ ਰਹੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪੀੜੀਆਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੀੜਾ ਹੈ।”¹⁷

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅਘਰਵਾਸ (ਖਾਨਾਬਦੋਸ਼ੀ) ਦਾ ਚਿੰਤਨ ‘ਰਾਵਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਿਰ’ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਬਿਦੇਸ਼ ਪਿੰਡ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਭਟਕਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਖੋਹ ਜਿਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਨਣ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਮਝਣ ਦੀ। ਇਕ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ ਅੰਦਰ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਗਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਢੂੰਡਣ ਦੀ। ਇਸ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਕੱਲ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਲਬਲ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅਘਰਵਾਸ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।”¹⁸

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਬਲਵਾਨ ਰਹੀ

ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ, ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਦਿ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਾਲ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖਲਾਅ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਲਾਅ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਸਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਲਾਅ 'ਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

“ਕਵੀ ‘ਮੈਂ’ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਧੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਆਤਮ ਜਗਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਚਿਤ ਸਮੀਕਰਨ ਲੱਭ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ‘ਮੈਂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਗੇੜ 'ਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਅਤੀਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸੁਪਨਾ।”¹⁹

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਕੋਈ ਲਿੰਕ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ
ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ
ਕੋਈ ਪੜਾਅ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ—
ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਮੰਜ਼ਲ !!!
ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਫਿਰ
ਉਸੇ ਖਲਾਅ ਜਿਹੇ ਨਾਲ
ਮੱਥਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ !!!²⁰

ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ,
ਇਹ ਕੈਸਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੜਾ ਹੈ।
ਹੱਥ ਚੁੱਕੋ, ਤਾਂ ਨਿਘਾਰਣ ਥੋਹ,
ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਕਿਰਦੀ ਜਾਪੇ
ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦੇਹ
ਮਨ ਫਿਰ ਬੇਚੈਨ²¹

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਟਿਲ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”²²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਘਰ ਉਜੜਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕਵੀ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਅਘਰਵਾਸੀ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਉਦਰੇਵਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਥੀਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਿਆਨੀਆਂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਬਿਖਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਪਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਰੁਣਾਵੱਸ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਬੌਧਿਕ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਚ ਲੰਘਦਿਆਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਬਹੁ-ਭਾਵੀ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਤੇ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਤਿਮ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ...ਅਘਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਕਵੀ ਦਾ ਕੌਮੀ ਮੋਹ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਉਦਰੇਵੇਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਘਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਕੇ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”²⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਡੇ ਸਿੱਲੇ ਬਾਲਣ ਦਾ ਹੂੰਆਂ
ਜਦ ਤਕ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇਗਾ ...
ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੀ ਉਥੇ,
ਨਵੀਂ ਕੁਦਰਤ ਮੌਲ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ?
ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ
ਹੂਕ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ।
ਹੁਣ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਪੱਪੜੀ ਵਾਂਗ,
ਮੌਨ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।
ਇਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਥਲ ਵਿੱਚ
ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਾਡੇ ਵਿਰਸੇ ਦਾ
ਕਿਹੜਾ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਹੈ²⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੋਹ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਭਾਵਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਸੀ, ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਵਿ ਪਰੋਲਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਜੌੜਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਮਿਥਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤਕ ਪਛਾਣ ਰੱਖਣ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਉਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਨਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਆਯਾਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚਿੰਤਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਮਕਾਨਕੀ, ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਦਾਰਥੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²⁶

ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਜਣਾ-ਮੁੱਖੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਰਜਣਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਜਣਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦੀ ਵਰਜਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਉਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧ ਅਪਰਾਧ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਛੁੱਪ-ਛੁਪਾ ਕੇ ਹੀ ਸਗੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਰਸਮੀ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਬਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ (ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ) ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਊਣ ਦੀ ਚਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ 'ਚੋਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲੀ ਸੀ।
 ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਚੋਂ ਤੂੰ ਉਹ
 ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਗੁੰਝਲ ਮਿਟਾਈ ਹੈ
 ਐ ਰਚਨਾਹਾਰ ਮਰਯਾਦਾ
 ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭਾਗਸਮ
 ਗੁੰਮੀ 'ਤੇ ਬਿਖਰੀ ਹੋਂਦ
 ਅੱਜ ਤੇਰੇ 'ਚੋਂ ਪਾਈ ਹੈ।
 ਮੁਕੰਮਲ ਮਰਦ ਬਣਿਆ ਹਾਂ।
 ਤੇਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਤੋਂ
 ਤੇਰੇ ਰੂਹ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੱਕ
 ਕਿਸੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ !
 ਇਸਤਰੀ
 ਤੇਰੀ ਇਕ ਛੁਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਵਰਗ ਹੋਵੇਗੀ !
 ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ
 ਪੂਰਬਲੇ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ
 ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ²⁷

ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਵਚੇਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਰਜਣਾਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ/ ਸਭਿਆਚਾਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੰਨਾ ਵਰਜਣਾ-ਮੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨ ਔਰਤ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸੰਪੂਰਨ ਔਰਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਮੋਨ ਹਾਦਸੇ’ (1967) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਸੰਕੇਤ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਸਰਾਪ’ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ...ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਆਦਰਸ਼ ਔਰਤ ਜਾਂ ਸੁਪਨ ਕੁੜੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ, ਟੁਕੜੀਆਂ 'ਚ ਮਿਲੀ, ਟੁਕੜੀਆਂ ਇਕ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣ ਜਾਂ ਮਿਲ ਸਕਣ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।”²⁸

ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਔਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਪਈ ਹੈ ਲਗਾਤਾਰ/ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮੇਰੀ ਨਫਰਤ ਨਿਖੇੜੋ ਨਾ
 ਮੇਰੀ ਨਫਰਤ 'ਚ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਕਾਰ ਢਲਿਆ ਹੈ !
 ਹਰ ਇਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਆਦਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਹਵਾ ਜਾਗੀ,
 ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਦੈ ਹੋਇਆ !
 ਸਰਾਪੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂਦ ਮੇਰੀ ਨੂੰ,
 ਤ੍ਰੀਮਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਦਾ।
 ਗੁਨਾਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਜੇ ਨਿੰਦਣਾ ਨਿੰਦ ਲਵੋ ਇਹ ਅਮਲ ਕਰਤਾਰੀ
 ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਆਦਮ
 ਫਿਰ ਅੰਜੀਰਾਂ ਖਾਣ ਚੱਲਿਆ ਹੈ।²⁹

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲਅੰਤਰ 'ਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਅਜਿਹੇ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਦੇਹੀ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰੇ (Gender Discrimination) ਵਰਗੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਧਿਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”³⁰

ਇੰਜ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਧਿਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ, ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ। ਬੇ ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ

ਵਾਲਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਸ ਫਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇ, ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਅੱਡਰੇ/ਨਿਵੇਕਲੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਤੱਤੀ ਰੇਤ ਕੌਣ ਪਾਵੇ ?
 ਸਾਡੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੌਣ ਕੱਟੇ ?
 ਕੌਣ ਦੇਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਬਾਲੇ ?
 ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਕੌਣ ਚਾੜ੍ਹੇ
 ਸ਼ੀਸ਼ ਗੰਜ ਨੂੰ
 ਅੱਜ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲਈ
 ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ
 ਤਵਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪੁੱਠੀ ਗੋੜਦੇ ਰਹੇ !
 ਖੁੱਦ ਹੀ ਛੇੜਦੇ,
 ਖੁੱਦ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਰਹੇ।³¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਗੁਜਾਰਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਧਾਰੇ 'ਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਨਿਘਾਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਈ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦੀ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਰੁੱਚੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਰਚਸ਼ਮਾ ਰੂਪੀ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਜਿਸਮੀ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਰੁੱਚੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਚੇਤਨੀ ਮਾਰ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਪਿਛਲਗੂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਮਨਾਂ, ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਪੱਕੀ-ਪੀਢੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਵਕਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਪਲ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਅਸੀਮ ਰੁੱਚੀ ਅਧੀਨ ਨਿੱਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਸਵਾਰਥੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਵਿਭਿਨ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਨਵ-ਉਸਰ ਰਹੇ ਖਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਪਰਿਣਾਮ ਹੋ ਸਕਦੇ

ਹਨ। ਪਰ ਖੋਫ਼ਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ, ਮੂਲ ਸਦੀਵੀ ਖਾਸੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਟੇਕ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਫਿਸਲਣ ਦੀ ਹੈ।”³²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜੰਗਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ
ਬੜਾ ਵਿਚਿੱਤਰ ਸੀ !
ਪਰ ਅੱਜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਦਾ ਵਿਕਾਸ :
ਚਮਕਦਾਰ ਪਰਦਿਆਂ ਹੇਠਾਂ,
ਇਕ ਅਨੁਰਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ !

ਚੰਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਸੂਝ ਨਾ ਜਾਗੀ
ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਚਲਾ ਜਾਏ
ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਲਈ
ਚਮਕਦਾਰ ਪਰਦਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਛੁਪਿਆ
ਇਕ ਅਨੁਰਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ !³³

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਆਰਥਕਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਘਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਭਾਰਤ 'ਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਹੋ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਾਦਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

ਅਣਗਿਣਤ ਪਰਿਵਾਰ ਉਜੜੇ, ਬੱਚੇ ਅਨਾਥ ਹੋਏ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਨਵ ਦੀ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਮਾਨਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਅਤੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਬੰਬ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਸਕਿੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਢੇਰ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਮਾਰੂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ :

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਮਾਜਕ ਚਿੰਤਾ ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਮਲ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”³⁴

ਇਹੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸ਼ਕਤੀਵਰ ਵਿਚਾਰ ਆਰਕੀਟਾਇਪਾਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਨਹੀਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਅਧਿਕਤਰ

ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਨੀਤੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਬਿਬੇਕ ਵੀ ਆਦਿਮ ਰੂਪੀ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵੀ ਆਦਿਮ ਰੂਪੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪਰਿਣਾਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਆਦਿਮ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਮਲ 'ਚ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡਾ ਚੇਤਨ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਸਾਉਂਦਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।³⁵

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ 'ਚ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਸਮੇਂ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਘਾੜਤ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੰਬਣ ਤੇ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰੋਲ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਥਾਪਨ ਤੇ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵੇਖਣ ਚਾਖਣ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”³⁶

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਪੀ.ਬੀ. ਸ਼ੈਲੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮਾਨਸਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਚਾਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪੂਰਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਜੋੜ ਮੇਲਾ, ਨਿਆਇ ਤੇ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਘਾੜਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜਦੀ ਹੈ।³⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ 'ਚ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਆਤਮ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਉਦਾਸੀ, ਇਕੱਲਾਪਨ, ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਖੁਰ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੀੜੀ ਪਾੜਾ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਨਿਘਾਰ, ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਆਤੰਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ 'ਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਨ 'ਚ ਤਤਕਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਅਸਫਲ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਕੌਰ ਚੌਖਟੇ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਿਧੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਵਲੀ ਰਚਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਸੌਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਪੌਚ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਵਤੀਰਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।”³⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਵੈ ਜਾਂ ਆਪਾ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਾਰ ਕਾਰਨ ਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਯੁੱਗ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜਕ/ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਵਿਸਾਦ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਕਈ ਵਾਰ ਜਿੱਲਤ ਅਤੇ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਤਕ ਵੀ ਜਾ ਔਪੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਮਾਸੂਮ ਮਾਨਵ ਇਸ ਜਿੱਲਤ ਅਤੇ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਦਾ ਅਣ ਇਛੁੱਕ ਭਾਰ ਢੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਬੇ ਵਤਨੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।”³⁹

ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੁੱਝੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਵਿਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ
ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬਾ,
ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ,
ਸਾਡਾ ਜੀਣਾ,
ਇਕ ਖਲਾਈ
ਗੋਲੇ ਦਾ ਜਿਉਂ
ਸਾਗਰ ਖਗਾਲਣਾ !
ਸਾਡੀ ਸ਼ਕਤੀ,
ਤਾਲ 'ਤੇ ਇਕ,
ਬੁਲ-ਬੁਲੇ ਵਾਂਗੂੰ,
ਉਭਰ ਕੇ, ਫਟ ਜਾਣਾ !⁴⁰

ਜਿੱਥੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੰਘ ਵਿੱਚ,
ਪਿੱਪਰੀ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ !
ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੱਥਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਜਿੱਥੇ ਸੂਰਜ ਇਕ ਵਾਰ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ,
ਪੱਥਰ ਹੋਈ ਅੱਖ ਵਿਚ,
ਤਾਂ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ !
ਮੈਂ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ,
ਕਦਮ ਦਰ ਕਦਮ,
ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਰੂਥਲ ਵਾਂਗ !⁴¹

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਸਨਕੀਪਣ 'ਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਮਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ (ਆਪਾ) ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਵਿਖੰਡਿਤ ਹੁੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਧਨ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਰਹੇ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਧਿਕ ਮਾਨਸਿਕ ਪੜਤਾੜਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਵੀ। ਲੇਖਕ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।”⁴²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸਵੰਦ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਏਸ ਸਦੀ ਨੇ,
ਮਾਨਵ ਦੀ ਥਾਂ ਦਾਨਵ,

ਐਟਮ ਬੰਬ ਪੁਲਾੜੀ ਸ਼ਸਤਰ,
 ਜੰਗ ਦੇ ਸਭ ਹਥਿਆਰ ਜਣੇ ਨੇ।
 ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਤੋਂ,
 ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭੈਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
 ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਲਟ ਲਟ ਬਲਦੀ ਸੋਝੀ।
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਲਿੱਬੜੀ, ਲਿੱਬੜੀ, ਕੁਹਜੀ,
 ਅੱਗ ਬਰਸਾਉਂਦੇ ਸੂਰਜ ਹੇਠਾਂ
 ਮਾਰੂਥਲ 'ਚ ਆਣ ਖੜੀ ਹੈ !
 ਚਾਰ ਚੁਫੇਰ ਬਾਰੂਦ ਸੁਰੰਗਾਂ
 ਕੋਹਾਂ ਤੀਕੂੰ
 ਆਪ ਉਠਾਏ ਜੰਗਲ ਦੀ ਵਲਗਣ,
 ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਧੂੜ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ !
 ਜਿੱਧਰ ਵੇਖੋ,
 ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਪੀਡੀ ਕੈਦ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ !
 ਲੈ ਲਓ ਮੈਥੋਂ ਮੇਰੀ ਸੋਝੀ,
 ਮਾਣ ਵਡੱਤਣ, ਸਗਲ ਅਡੰਬਰ
 ਜੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ,
 ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਹਰ ਜਨਣੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ,
 ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦੀ ਹਰ ਇਕ ਜੀਭ।
 ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਓ !
 ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਗਲਾ ਬਚਪਨ ਮੋੜ ਦਿਓ !⁴³

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੌੜ
 ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਵਿਸਫੋਟ,
 ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ
 ਤੇ ਢਿੱਡਾਂ, ਵਕਾਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿੱਚ ਖੱਝੇ
 ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ
 ਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਰਦੀ,
 ਨਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ !
 ਕਦੇ ਕਦੇ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ,
 ਸਾਹਾਂ 'ਚ ਖੜਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ,
 ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ,

ਘੁੱਟਿਆ ਵੱਟਿਆ, ਸਗਲਾਂ ਸਬੂਤਾਂ
 ਪੌਣਾਂ 'ਚ ਮੁੱਠ ਵਾਂਗੂੰ ਖੁੱਲ ਜਾਵਾਂ।
 ਮੇਰਾ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ
 ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵੋ।⁴⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੇ, ਮਿਹਨਤੀ, ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਜਾਨਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਵਿਕਸਿਤ ਵਰਕ ਕਲਚਰ, ਸਹੂਲਤਾਂ, ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਵਿੱਖ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਲਿਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਧਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸੰਕਟ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਰ ਅਤੇ ਸਰਾਪ ਹੈ।

“ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਨਾਓ ਭੋਗ ਰਹੇ ਜਾਂ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਤੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਜਾਂ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਤੇ ਖਾਸ ਉਮਰ ਤਕ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣੇ। ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਕ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੜਕਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁴⁵

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਦ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮ ਬੜੀ ਉਦਾਰ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਚ ਬੜੀ ਜਲਦੀ ਰਚਮਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ

ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਸ਼ੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਿੰਨਿਆਂ ਸਾਗਰਾਂ ਉਤੋਂ ਉਡਿਆ
ਕਿੰਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਪ ਮੈਂ ਗਾਹੇ।
ਪਰ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਚੰਨ, ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ
ਸਮਝ ਰਤਾ ਨਾ ਆਏ।

ਨਾ ਪੱਛਮ ਨਾ ਪੂਰਬ ਮੇਰਾ
ਮੇਰਾ ਖੁੱਸਾ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੇਰਾ
ਖੁੱਦ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਯੋਗੋ ਜਾਈਏ,
ਸ਼ਾਂਤ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇ⁴⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ, ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਹ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਉਹ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ,
ਪਹਿਨਣ ਪਰਚਣ, ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ 'ਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ
ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ
ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਨ ਦਾ
ਜੇਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਬਣਤਰ 'ਚ ਬੜਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ।”⁴⁷

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰਧਰਾਈ ਵਿਰੋਧਾਂ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਅਤੀਤ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਖਾਹਿਸ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ

ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਵ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਉਹ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਰਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਧਰਾਈ ਵਿਰੋਧਾਂ ਕਾਰਨ ਤਣਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸ 'ਚ ਰਾਬਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤੇ ਵਤੀਰਾ,
ਸਭ ਕੁੱਝ ਓਪਰਾ, ਓਪਰਾ, ਅਜਨਬੀ-
ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਿਹਾ ਜਾਪਦਾ !
ਬੱਚੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਮੁਹਰੇ ਬੈਠੇ, ਬੈਠ ਹੀ-
ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ
ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵੀ,
ਬੱਚਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਪਾਉਂਦੇ।
ਇਕ ਖਲਾਅ ਉਸਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਲਗਾਤਾਰ-
ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ⁴⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਜੋ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਝੰਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਚੇਤਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਲੇਖਕ ਸਮਸਤ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਸਮੁੱਚੀ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਭੂਗੋਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤਾਪ ਚਾਹੇ ਫਲਸਤੀਨੀ ਛਾਪਾਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ, ਚਾਹੇ ਆਈਰਸ਼, ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਚਾਹੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣੇਗਾ।”⁴⁹

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪਸਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ :- ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ ਅਤੇ ਸਿਹਰੇ ਆਦਿ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਪੈਸੇ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੇਲੇ, ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਗਮਲੇ 'ਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ
ਵਿਸਫੋਟ ਫੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਤਿੰਜਣਾਂ 'ਚ ਸਹਿਮ
ਗਿੱਧੇ, ਭੰਗੜੇ, ਥਿਰ ... ਤੇ
ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿਹਰੇ, ਖਾਮੋਸ਼
ਘਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੰਗਲ 'ਚ
ਰੁੱਖ ਬਣਿਆ ਮਨੁੱਖ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਏ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿੰਦਾ
ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਚਿਹਰੇ 'ਚ
ਵਿਗਸ ਰਿਹਾ ਆਤੰਕ !
ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਪਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖਿਡੌਣੇ
ਹਥਿਆਰ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ !
ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੱਚੇ
ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਵੇਖਦੇ ਹਨ
ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ
ਏ. ਕੇ. ਫੋਰਟੀ ਸੈਵਨ ਅਸਾਲਟ ਰਾਈਫਲ,
ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨ, ਮਿਸਲਾਂ, ਟੈਂਕ
ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ⁵⁰

ਲੜਾਈ ਕਦੇ ਵੀ ਧਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ-
ਧਰਮ ਤੇ ਕੁਕਰਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਸ਼ਾਤਰ ਨੀਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀ,
ਐਸਾ ਰੰਗ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ -
ਤੇ ਫਿਰ ਮਚਦਾ ਹੈ ਘਮਾਸ਼ਾਨ
ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦਾ⁵¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1984 ਈ. ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾੜੀ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸੂਰਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੌੜੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿਤਾਂ ਖਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਕਾਲੇ ਹਨੇਰੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਚੁੱਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੱਚੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾ ਫ਼ਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਚੁੱਪ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ
ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ
ਕਾਂਗਰਸੀ
ਚਿੱਟੇ, ਲਾਲ ਤੇ ਪੀਲੇ ਕਾਮਰੇਡ
ਅਕਾਲੀ, ਜਨ ਸੰਘੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲਲਾਰੀ
ਅੱਜ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਹਨ ???⁵²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰਵਾ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹੰਢ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“...ਅਜੋਕੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਧਰਮ,

ਜੀਵਨ, ਮੌਤ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਹੰਢ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਸੈਟਅੱਪ ਵਾਲੇ ਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।...ਮੇਰੀ ਜਾਂਚੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।...ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁵³

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਦੌਰ 'ਚ ਉਹ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਹਾਣੀ ਬਨਣ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੋਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਇਕ ਆਮ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਵੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮੇਚ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਲਾ ਜੁੱਟ-ਵਿਰੋਧ ਜੜਤਾ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ, ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੁਫੇੜ ਸਦਾ ਤਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਇਸ ਦੁਫੇੜ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ-ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਣਾਓ ਸਦਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁵⁴

ਇਸ ਤਣਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵਿਖੰਡਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ : ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਛਿਣ-ਭੰਗੁਰਤਾ, ਮੌਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦਾਂ, ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸੁੰਗੜ ਰਹੇ ਸਾਧਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਗੁੰਝਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਨਿਪੁਸ਼ਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ-ਹੀਣਤਾ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅੱਗੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕੀ ਹੈ ? ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀਡੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਘਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗਰਿਮਾ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰ ਹਿੰਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੂੰਜੀ ਸਿਰਜਿਤ, ਸਵੈ-ਸਿਰਜਿਤ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਖੰਡ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਵੈ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਵੈ ਪੜਚੋਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ, ਖੰਡਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਹਿਤ, ਖੰਡਿਤ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ।”⁵⁵

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“...ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਕੁੱਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਰੰਤਰ (Recurrent themes) ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਨੁਹਾਰ, ਮਾਨਵ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਆ ਰਿਹਾ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਐਟਮੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਕਾਵਿ - ਕਿਰਤ 'ਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਵੱਲ ਵੀ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਕੈਫੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁵⁶

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ
 ਮੋਢੇ ਦਬ ਗਏ ਨੇ,
 ਕਮਰ ਝੁਕ ਗਈ ਹੈ-
 ਮੂੰਹ ਪਿਚਕ ਗਿਆ ਹੈ,
 ਫਿਰ ਵੀ ਕਦਮ,
 ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਧੀਰਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ
 ਭਟਕਦੇ, ਡਿੱਗਦੇ, ਉੱਠਦੇ
 ਕੰਬਦੇ, ਥਿੜਕਦੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।
 ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਨੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ,
 ਠਹਿਰੇ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਚ ਸਿਮਟ ਕੇ
 ਭੂਆਂਦੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ,
 ਜਿਸਮ ਵਿੱਚ ਕਾਂਬੇ ਦੀ ਇਕ ਠੰਡੀ
 ਲਹਿਰ ਜਿਹੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ
 ਹੋਂਦ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਕੇ ਵੀ, ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ
 ਤੇ ਮੌਤ,
 ਕੁਝ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ।
 ਫਿਰ ਵੀ ਕਦਮ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ
 ਧੀਰਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।⁵⁷

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਸੰਗਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ, ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਰਾਬਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਪਤਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਰਪੂਰ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 'ਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਤਰ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦਾ ਉਸ ਪਾਸ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਜਾ ਰਿਹਾ

ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਆਤਮ-ਗਲਾਨੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਕਰਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਟਕਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”⁵⁸

ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ,

“ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਢਲਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ, ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਤੋਂ ਜਿੰਨੀ ਤੇ ਜਿਹੇ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਿਲਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਭਵ ਨਿਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਬਾਵਾਂ, ਰਸਮ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁵⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਕੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਹ ਹੀ ਕਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਰਚਾ ਦੇਵੇ। ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।”⁶⁰

ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰੇ। ਕਵੀ ਦੇ ਇਸ ਫਰਜ਼ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਲੋੜ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ, ਉਹਦੇ ਯੋਗ-ਬਦਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖਣਾ। ... ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ! ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮਸਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ। ਅੱਜ ਦੀ, ਹੁਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣਨਾ। ਇਹ ਇਨਫਰਾਦੀਅਤ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਹੀ ਇਨਫਰਾਦੀਅਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜਲੋ ਤੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਜੰਗ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।”⁶¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਮਲ ਦਿਲ ਝੰਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਇਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਉੱਤਰ-

ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।”⁶²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟਿਲ ਚਾਲਾਂ, ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਭੈਅ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲੱਗੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹੈ।

“ਅਜੋਕੇ ਯਾਂਤਰਕ ਜੀਵਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਥਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਨਾਸਥਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਕਿੰਤੂ ਦਾ ਸੰਘਨ ਜੰਗਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਸ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੇ ਗੰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੜ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਸੱਭਯ ਜਾਪਦੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵੱਸਦੇ ਪਾਪ, ਭੋਗ, ਅਪਰਾਧ, ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਜੁਰਮ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਭੈਅ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਤਰੰਜ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਹਿੰਸਕ ਰੁੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਮਨੁੱਖਤਵ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਉਲ ਜਲੂਲੀਅਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹਾਦਸੇ ਵੱਲ ਭੱਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਕਈ ਸੂਲੀਆਂ ਉਠ ਖੜੋਦੀਆਂ ਹਨ।”⁶³

ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਅਜੋਕੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਉਮਰ ਦੇ ਪੱਥ ਤੇ,
ਇਸ ਤਰਫ ਵੀ ਖਲਾਅ ਹੈ,
ਉਸ ਤਰਫ ਵੀ ਖਲਾਅ ਹੈ!!!
ਕਦੇ ਕਦੇ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੋਵੇ-
 ਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਖ਼ਲਾਅ ਸਮੇਟੀ,
 ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਅਨੰਤ ਮਕੜ ਜਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ
 ਸ਼੍ਰੇਕਾਰ ਵਾਹਣ ਵਾਂਗ
 ਵੱਸੋ ਬਾਹਰ ਹੋਏ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ
 ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ੰਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ :
 ਇਸ ਤਰਫ਼, ਉਸ ਤਰਫ਼, ਹਰ ਤਰਫ਼, ਖ਼ਲਾਅ ਵਿੱਚ ...⁶⁴

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੇਠ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਅ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

“ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਆਰਥਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਦਘਾਟਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਕਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਭੂਮੀ ਹੈ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਵਾਦ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀ, ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਯਥਾਰਥ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹਨ।”⁶⁵

ਪੂੰਜੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲੱਗੀ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕਲਾਪੇ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਗਲਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ
 ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਅਸੁਣੀ ਟਿਕ ਟਿਕ ਹੋਵੇਗੀ
 ਘਣੀ ਸੰਘਣੀ ਚੁੱਪ
 ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਸੌਂਹੇ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ,
 ਕੰਪਿਊਟਰ ਬਣ ਬੈਠੇਗਾ!
 ਮਸ਼ੀਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ
 ਮਸ਼ੀਨ ਬਨਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕੀ ???⁶⁶

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਧਾਰਾ, ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖੜੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਸ਼ੀਨ ਸਿਰਜੀ
 ਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰ
 ਫਿਰ ਜੰਗਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ !
 ਸਘਨ ਜੰਗਲ
 ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟਾ ਬਿਖਰਿਆ ਉਹ
 ਹਰ ਬੱਕਰੀ ਲਈ ਬਾਘ,
 ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਚੀਤਾ ਹੈ,
 ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵੀ !
 ਅੱਜ ਪਿਕਾਸੋ
 ਮਾਨਵ-ਦੇਹ 'ਤੇ ਉੱਗੇ ਹੋਏ
 ਪਸੂ-ਸਿਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ,
 ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
 ਕਲਾ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ
 ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ !⁶⁷

ਭਾਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਲਈ ਸਮਾਜਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਬੇਲਗਾਮ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਦੁਸ਼ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਕੈਸਾ ਬੰਦਾ
ਤਨ ਮਨ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੋਂ ਗੰਦਾ
ਗੰਦ ਹੀ ਸੋਚੇ ਗੰਦ ਹੀ ਜੀਵੇ
ਗੰਦ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੰਦੀ ਵਾਣੀ।
ਗੰਦੀ ਭੋਂ ਤੇ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ।
ਕੂੜ ਜੀਵਨ ਕੂੜ ਵਿਹਾਰ
ਕੂੜ ਸਿਆਸਤ, ਧਰਮ ਵਿਹਾਰ।⁶⁸

ਅਜੋਕੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਹ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਮੀਡੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਹਿੱਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਮੱਕੜ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਨੂੰ ਰਗੜਾ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

“ਰਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਸ ਅੰਧਾ-ਬੁੰਦ ਮਕਾਨਕੀ ਗ਼ੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਦਾਰਥੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।”⁶⁹

ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਰਥਕ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਲਟੀਨੈਸ਼ਨਲ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਕੀ ਖਾਣਾ ਹੈ? ਕੀ ਪੀਣਾ ਹੈ?
ਕੀ ਪਹਿਨਣਾ? ਕੀ ਸੋਚਣਾ ਹੈ?
ਫੈਸ਼ਨ, ਮੇਕ ਅੱਪ, ਵਾਲ-ਸ਼ੈਲੀ-
ਰਫ਼ਤਾਰ, ਦਸਤਾਰ ਅਤੇ ਗੁਫ਼ਤਾਰ ਸਭ
ਟੀ. ਵੀ. ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ :

ਆਤੰਕਵਾਦ, ਨਸ਼ੇ, ਹਿੰਸਾ
ਕਾਮ ਤੇ ਰੌਮਾਂਸ ਵੀ
ਇਸੇ ਟੀ. ਵੀ. ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ !⁷⁰

ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਆਤੰਕ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੀਮਤ, ਵਿਸੰਗਤ, ਖੰਡਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਲਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਦੇਸ਼ ਆਤਮ/ਸੈ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਇਕ ਤਰਫ਼ ਵਿਸ਼ਵ ਭਲਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੌੜੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਿਕਸਿਤ ਮੁਲਕ ਹਰ ਫਰੰਟ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਪਾਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਡੀ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਸਤੀਵਾਦ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਬੱਸ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਚੀਨ ਰੂਸ ਦੇ ਸੀਮਾ-ਯੁੱਧ-
ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ,
ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵੰਡੀ।
ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੇ
ਚੀਨ ਅਮਰੀਕਾ ਪਿੰਗ ਪਾਂਗ ਨੀਤੀ
ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
ਮਹਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ-
ਏਸ ਖਲਾਈ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਕੱਟੇ ਵੱਢੇ ਹਰ ਮਾਨਵ ਦੇ-
ਮਾਨਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਨਖੱਯਤਰਾਂ ਦੇ ???⁷¹

ਤੁਸੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ
 ਭਰਮ ਹੈ -
 ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ
 ਇਕ ਭੀੜ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪਿਆ ?⁷²

ਗੱਲ ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਨਾ ਏਸ਼ੀਆ, ਨਾ ਯੂਰਪ ਦੀ,
 ਗੱਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੈ,
 ਜੁ ਐਟਮ ਦੀ ਭੱਠੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ
 ਸੁਪਨੇ ਘੜਦਾ,
 ਪਰ ਹੁਣ ਦੇ ਸੱਚ ਵਿੱਚ
 ਛਿਣ ਛਿਣ ਕਰਕੇ ਸੜਦਾ ਹੈ !
 ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਚੰਦ ਤੇ ਜਾ ਵਸੇ ਜਾਂ ਮੰਗਲ 'ਤੇ-
 ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਛਿਣ ਦੀ ਹੈ -
 ਹੁਣ ਦਾ ਛਿਣ
 ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਵਿਸਫੋਟ
 ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ,
 ਜੰਗ ਦਾ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ
 'ਜੀਓ ਤੇ ਮਾਰੋ' ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਕਰ
 ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।⁷³

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ
 ਦੌੜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ
 ਇਕ ਤਰਫ਼ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰੱਕੀ
 ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੱਦ
 ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ
 ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ
 ਕਰਦਾ ਹੈ।

“...ਅੱਜ ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਤੇ ਜੋ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ (pollution and
 green house effect) ਜਾਂ rain forest (Brazil) ਉੱਤੇ ਘਟ
 ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਮਸਲਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਭ
 ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮਸਲਾ ਹੈ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ।”⁷⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ
 ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ
 ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸਦਾਕਾਲੀ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਮਾਨਵ ਸੱਚ ਵਜੋਂ
 ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ
 ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ
 ਅਮਲ ਹੈ।

“ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜਾਅ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ
 ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ ਅਤੇ
 ਦੂਜਾ ਇਸ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮੂਰਤ
 ਬਿੰਬ-ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-
 ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸੰਜੀਵ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ
 ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਫੇਰ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਮੂਰਤ ਕਾਵਿ
 ਬਿੰਬ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਰਤ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਢਲ ਕੇ ਕਵੀ
 ਦਾ ਸੀਮਤ/ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ
 ਸਧਾਰਨੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵੀ
 ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਦਾ ਸੀਮਤ
 (ਨਿੱਜ ਕੇਂਦਰਿਤ) ਅਨੁਭਵ ਅਸੀਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ
 ਵਿੱਚ ਕਲਾ ਆਪੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ
 ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਚੇਤ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ
 ਚੇਤਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ, ਉਸ ਦੀ
 ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਕਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਸ਼ਿਲਪ ਚੇਤਨਾ) ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ
 ਚੇਤੰਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁷⁵

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ
 ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ
 ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸਤ
 ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਬਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ,
 ਉਥੇ ਦੂਸਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸੀਮ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ
 ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪ ਰਹਿਤ, ਮਾਦਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਰਹਿਤ ਹਰਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪਾਸ਼ਵਿਕ, ਤਰਤੀਬ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਆਪ-ਹੁਦਰਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਰਜਣ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਲਾ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦਰਯ ਲਿਆ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਅਨੁਭਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਰਲ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”⁷⁶

ਰਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਆਤਮ ਬਾਰੇ ਰਵੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੀਮਤ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀਗਲ ਦੇ ‘ਸਾਕਾਰ ਸਰਵੱਤਰ’ (Concrete Universal) ਸੰਕਲਪ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨਿੱਜ ਤੇ ਪਰ (ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ) ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਨਿੱਜੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਸਮੂਹਕ ਵੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ

“ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ--ਭੂ-ਕੰਪ, ਅਗਨ-ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਵਾਵਰੋਲਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਕੁਠਿੰਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਬੇਰੋਕ ਵਿਸਫੋਟ ਹੀ ਸਿਰਜਣ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਪਲ ਬਲਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਣ ਵਰਗਾ ਜਾਂ ਅੰਦਰ ਬਲਦੀ ਭੱਠੀ ਦੇ ਸੇਕ ਨੂੰ ਜਰਨ ਵਰਗਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਬੋਲ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਤਣਾਉ ਹੀ ਸਿਰਜਣ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁷⁷

ਜਿਵੇਂ :-

ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਅੱਜ ਗੈਸ ਭਰੀ ਹੈ
ਖੋਲ ਰਿਹਾ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਲਾਵਾ।

ਹੋਇਆ ਗੀਤ ਜੰਮਣ ਵੇਲਾ
ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਭੂ-ਕੰਪ ਆਵੇ⁷⁸

ਬਲਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠਾਂ
ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਦਾ ਮੁੜਕਾਂ ਪੂੰਝਾ
ਜੇ ਬੋਲਾਂ ਤਾਂ ਜੀਭ ਜਲੇ
ਤੇ ਹੋਠ ਬਣਣ ਅੰਗਿਆਰ
ਚੁੱਪ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਭੱਠੀ ਤਪਦੀ
ਆਪੇ ਨੂੰ ਆਪੇ ਦਾ ਸਾੜਾ⁷⁹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਦੁਖਦ-ਸੁਖਦ ਅਨੁਭਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਉਸ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਰਿਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੌਚ ਕਾਰਨ ਵਿਆਪਦੀ ਹੈ।...ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅੰਸਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਜਾਂ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਫੇਰ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅੰਸਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਿਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨ ਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਤਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਸਾਧਦਾ ਹੈ।”⁸⁰

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਵੀ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ (ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮੂਹਕ) ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ, ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਔਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦਾ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 7
2. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ, “ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ”, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ (ਸੰਪਾ. ਜ. ਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ), ਪੰਨਾ 171
3. Boris Suchkov, A History of Realism, page 05
4. ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਸੰਪਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਵੋਹਰਾ), ਪੰਨੇ 75 76
5. ਸੀ. ਜੀ. ਯੁੰਗ, ਕੰਪਲੀਟ ਵਰਕਸ, ਭਾਗ 8, ਪੰਨਾ 435
6. Boris Sukhkov, op. cite., page 104
7. P.B. Shelly, The Defence of Poetry, Quoted by R.A. Scott James, The Making of Literature, page 211
8. ਏਮੀ ਲਾਵੈਲ, ਉਧਰਿਤ ਡਾ. ਨਿਰਮਲਾ ਜੈਨ, ‘ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਸੋਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ’, ਪੰਨਾ 263
9. H. Caudwell, The Creative Impulse, page 263
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 43
11. Lowes, Convention and Revolt in Poetry, page 05
12. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਪੰਨਾ 209
13. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 111
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
15. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ), ਪੰਨਾ 110
16. ਉਹੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 34
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 31
18. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 56
19. ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਾਰ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨੇ 62-63
20. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨੇ 41-42
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 354-355
22. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 115
23. ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ, ਨਵਾਂ ਜਮਾਨਾ, ਐਤਵਾਰ 14 ਮਈ 2000
24. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 116-117
25. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 210
26. ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ, “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ : ਨਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ, ਪੰਨੇ 93-94

27. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 349
28. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 76
29. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 56
30. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪੰਨਾ 249
31. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 411
32. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160
33. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 262-263
34. ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ 87
35. ਸੀ. ਜੀ. ਯੁੰਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 342
36. Boris Sukhkov, op. cite., page 109
37. P.B. Shalley, The Selected Prose and Poetry of P.B. Shalley, Page 471
38. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, “ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ”, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 45
39. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ 47
40. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 125
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 221
42. ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 09
43. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 352-353
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 186
45. ਡਾ. ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 114
46. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਖੱਬੇ, ਪੰਨਾ 48
47. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.), ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 36
48. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇ, ਪੰਨਾ 82
49. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 68
50. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨੇ 296-297
51. ਉਹੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨੇ 133-134
52. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 117
53. ਉਹੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 319-320
54. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, “ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ), ਪੰਨਾ 80
55. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 250
56. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਰੀਵੀਓ ਕਰਤਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ ਮਾਰਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 2001

57. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨੇ 83-85
58. ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 159
59. ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪੰਨਾ 05
60. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋ, ਸਹਿਤਆਰਥ, ਪੰਨਾ 169
61. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 31
62. ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ 59
63. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ), ਪੰਨਾ 233
64. ਉਹੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 41
65. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮੱਲੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 49-50
66. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 58
67. ਉਹੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 263
68. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨੇ 158-159
69. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 01. 4. 1984
70. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨੇ 79-80
71. ਉਹੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 204-205
72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 207
73. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 309-310
74. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 69
75. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਪੰਨਾ 81
76. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਸੰਪਾਦਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਦਰਪਨ, ਪੰਨਾ 03
77. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 160
78. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 258
79. ਉਹੀ, ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ, ਪੰਨਾ 32
80. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨੇ 13-14

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਬਾਰੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੁੰਘੇ' (1961) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 'ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇ' (2007) ਤਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਛੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :-

(ੳ) ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ :

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਨਾ ਵਸਤੂ ਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਰਚਨਾ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ।¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਗਲੋਬ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਉਹਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਕੇ, ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ, ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਵੀਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧੜਕਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਲਈ ਉਹ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫਰੋਲਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।”²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਸੁਖਾਵੀਂ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਕੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕਈ ਕਵੀ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ‘ਖਿੰਡਾਉ’ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਜਟਿਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਤੇ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”³

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੀਰੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਤਰਤੀਬ, ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਘਣਤਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਭਾਗਸਮ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।”⁴

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ‘ਦਿਲ ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ’ (1967-69) ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਮੇਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੌਧਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੇ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ :

ਨਰੋਬੀ ਤੋਂ ਲੰਡਨ
ਤੇ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਪੈਰਿਸ
ਰਫਤਾਰ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ
ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਂ ਸੁੰਗੜਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ
ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ!
ਆਦਮੀ ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨੀਚ ਹੈ!
ਪਿਕਾਡਲੀ ਤੇ ਪਿਗਾਲ ਦੀ ਸ਼ਟ੍ਰਿਪਟੀਜ਼ ਕਲੱਬਾਂ 'ਚ
ਦਸ-ਸ਼ਲਿੰਗੀ ਨੇਤਰ-ਭੋਗ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖ
ਅਸਲੋਂ ਰੋਗੀ ਜਾਪਦੇ ਸਨ,
ਜੰਗਲ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ !⁵

ਯਾਂਤਰਕ ਯੁੱਗ 'ਚ ਧਰਮ-ਹੀਣਤਾ ਦਾ
ਸਰਾਪ
ਆਸਥਾ
ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ
ਖਿਡੌਣਾ ਬਣਨ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੈ
ਫਿਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਚੋਰ ਨਜ਼ਰ
ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ 'ਚ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਵਲਾਂ

ਹਿਰਸ ਭਰ ਤਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ
 ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੰਢ ਸੁਕੜ ਕੇ ਝੜ ਚੁੱਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ
 ਸਿਰਜਣਹੀਣ ਹੋ ਡਸਦੀ,
 ਬੇਲੋੜਾ ਬੋਝ ਜਿਹਾ ਲਗਦੀ ਹੈ
 ਇਕਾਂਗੀ ਅਕੋਵੇਂ 'ਚ ਠੰਡੀ ਸੋਚ,
 ਹੱਡਾਂ 'ਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਕ ਸੁੰਨ ਜਿਹੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ
 ਦਿਲ-ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਦੀ ਕਥਾ
 ਲਿੰਗ-ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਹੈ।⁶

ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ, ਅਤੇ ਸੰਘਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਕ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਹੈ।

“ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁੱਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ-ਵਿਵੇਕ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧ ਜੁੱਟਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ਪਿੰਜਰਾ-ਆਜ਼ਾਦੀ, ਦਰ-ਦੀਵਾਰਾਂ, ਪਾਣੀ-ਪਿਆਸ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ, ਤੇਹ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਕੱਚ-ਕੰਕਰਾਂ, ਰੂਹ-ਜਿਸਮ, ਭਟਕਣ-ਮੰਜਿਲ, ਉਲਝਣ-ਸੁਲਝਣ, ਦਰਿਆ-ਸੜਕ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।”⁷

ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਸਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਸ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਇਸ ਅਮਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਪਿੱਛੋਂ

ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਰਵੀ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਘੜੇ ਬਣਾਏ ਸਮਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਰੂਪਕ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਕਾਸ਼ ਜਗਮਗ ਕਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ-ਪਾਸੀ ਰੋਟੀ, ਸਿੱਕਾ-ਗਠੜੀ, ਜੀਵਨ-ਕਿਤਾਬ, ਕੇਸਰ-ਤਿਲਕ, ਕਾਮਨ-ਕੁੱਤੀ, ਪੁੱਠਾ-ਕੰਡਾ, ਸੂਮ-ਦਰ, ਜੰਗ-ਸਹਿਮ, ਗਮ-ਕੋਕੜੂ, ਸਮ-ਪੱਛੀ, ਅੰਡੇ-ਖੋਲ, ਜਨ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦਰਪਨ, ਕੋਹਲੂ-ਗੋੜ, ਚਿੱਟ-ਲਹੂਆ, ਪਿਛਲ-ਝਾਤ, ਫਿਕਰ-ਚਿੱਚੜ, ਅੰਬਰ-ਹਿੱਕ, ਭਾਨ-ਸੁਆਵਾਂ, ਸਰਘੀ-ਫੌਜਾਂ, ਮਹਿਕ-ਆਹਾਰੀ, ਭੈ-ਜੋਕ, ਚਿਤਰ-ਪਟ ਆਦਿ।... ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਆਥਣ ਦੀ ਸਾਵਤਰੀ, ਪੁਹ-ਮੁਕਟ, ਮਹਿਕਾਂ ਦੀ ਬੀੜ, ਚਾਅਵਾਂ ਦਾ ਚੋਰ, ਬੀਤੇ ਦਾ ਚੰਦੋਆਂ, ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਦੂਤ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਖਰਲ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੂਰਮਾ, ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਬੁੱਚਕੀ, ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਚੋਗਾ, ਸੋਚ ਦੇ ਪੈਰ, ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਅੰਛਣ ਆਦਿ।”⁸

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 1955 ਈ. ਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ/ਸੰਜੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਨਚਾਹੀ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਤੇ ਚਿੰਤਨੀ-ਸੂਝ ਦੇ ਸੁਸਕਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁹

ਰਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ 'ਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਾਂ (ਅਭਿਧਾਰਥ) ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ ਵਿਅੰਜਣਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿਕ

ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਨਵੀਂ 'ਡਾਈਨੈਮਿਕਸ' ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।"¹⁰

ਜਿਵੇਂ :-

ਐ ਸ਼ਬਦ
 ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹ ...
 ਮੀਲਾਂ 'ਤੇ ਉਫ਼ਕ ਤਕ ਫੈਲਿਆ,
 ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹੀ ਨਾ ਵਿਖਾ
 ਬਾਰ ! ਬਾਰ
 ਸੂਰਜ ਜਦੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
 ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ
 ਕੇਵਲ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :
 ਗਿਆਨ
 ਸ਼ਕਤੀ
 ਸਿਰਜਣਾ
 ਸੰਘਰਸ਼
 ਆਦਰਸ਼
 ਨਿਰੰਤਰਤਾ
 ਨਿੱਘ
 ਤਪਸ਼
 ਬੱਦਲ
 ਘਟਾਟੋਪ ਅਨੂਰੇ
 ਸਤਰੰਗੀਆਂ ਪੀਘਾਂ ਤੇ ਬਰਖ਼ਾ !¹¹

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੀ ਵੇਦਨਾ, ਆਤਮ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮ ਦੇ ਦਵੰਦ, ਮੰਡੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮਤਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜੁੱਤੀ, ਘੁਮਿਆਰੀ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਆਪਣਾ ਭਾਂਢਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ, ਤੱਕਲੇ ਵਾਗ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ, ਚਾਦਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਰ ਪਸਾਰੇ, ਗਿੱਠ ਗਿੱਠ ਚਾਅ

ਚੜਨਾ, ਪੱਛ ਲਾਉਣਾ, ਪੱਖਾ ਭਰਨਾ, ਸੰਘੀ ਨਹੁੰ ਦੇਣਾ, ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਣਾ, ਸਿਰੋ ਪਾਣੀ ਲੰਘਣਾ, ਚਾਰ ਚੰਨ, ਚੁਰਾਸੀ ਭੁਗਤਣਾ, ਪਰ ਤੋਲਣੇ, ਅੱਧ-ਵਿਚਕਾਰੇ ਟੁੱਟਣਾ, ਭੇਂਟ ਚੜਾਉਣਾ, ਕੋਹਲੂ-ਗੋੜ, ਕੁੱਝ ਵੱਟੀ ਦਾ ਹੋਣਾ, ਲਿਫ਼ਾਫਾ ਬਨਣਾ, ਘੁੰਢ ਲਾਹ ਨੱਚਣਾ, ਉਂਗਲਾਂ ਚੱਟਣਾ, ਇਕੋ ਰੱਸੇ ਬੰਨ੍ਹਣਾ, ਪੱਕੀ ਠਣ ਜਾਣਾ, ਕਲੇਜੇ ਦਾ ਰੁੱਗ ਭਰਨਾ, ਢੇਰੀ ਢਾਹੁਣਾ, ਮਿਰਚਾਂ ਕੁੱਟਣਾ, ਸੋ ਕੋਹਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਕੱਛ ਕੇ, ਮਾਂ ਵੀ ਦੁੱਧ ਦੇਂਦੀ ਨਾ ਬਿਨਾ ਰੋਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁੜ ਦਿੱਤਿਆਂ ਜੁ ਕੰਮ ਬਣੇ ਅਤੇ ਬਿੱਖ ਉਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਉਠਾਈ ਆਦਿ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਰਗੀਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਤਥਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲਦੀ, ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਦੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਲੱਭਤਾਂ ਲੱਭਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਦਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਿਜ ਅੰਗ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਸਾਡੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹²

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ‘ਗਗਨ ਮੇ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦ ਦੀਪਕ’, ‘ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ’, ‘ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਏ, ਤੈ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ’ ਆਦਿ।

“ਰਵੀ ਨੇ ਕਲਾਸਕੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ‘ੜ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਈ ਥਾਂ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਐਸੜੀ, ਮੁਸਕੜੀ, ਹਿੱਕੜੀ ਆਦਿ।”¹³

ਰਵੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ : ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ : ਸੂਨਯਤਾ, ਕ੍ਰੋਧ, ਬ੍ਰਿਛ, ਅਗਨੀ, ਸੰਸਕਾਰ, ਮਾਨਵ, ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਜਨ ਆਦਿ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ : ਸ਼ਿਕਨ, ਨਜ਼ਮ, ਰੋਸ਼ਨ, ਤਰਫ਼, ਬੇਨੂਰ, ਬੇਗ਼ਮ, ਨਿਆਜ਼ਬੋ, ਮਹਿਰਮ, ਇਸ਼ਕ, ਸੁਆਵਾਂ, ਸ਼ੀਸ਼, ਸ਼ਰਾਅ, ਸ਼ੈ, ਜੁਲਫ਼ਾਂ,

ਜ਼ਹਿਰ, ਤਲਵਾਰ, ਗੁਲਾਮ ਅਜ਼ਲੋ, ਵਫ਼ਾ, ਵਸਲ, ਸਾਹਿਲ, ਹਿਜ਼ਰ, ਫ਼ਸ਼ਾਨਾ, ਸਿਖਰ, ਜਖ਼ਮ, ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਆਦਿ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ : ਬਰੇਨ, ਹਾਰਟ, ਹੋਮਰੇਜ਼, ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ, ਅਟੈਕ, ਸੂ ਸਾਇਡ, ਨਰਵਸ, ਬਰੇਕ ਡਾਊਨ, ਰੋਕਸ , ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ, ਸਟਿਲ ਬਰਥ, ਲੌਂਗ, ਨਾਨ ਸਟਾਪ, ਸਟੇ ਲੌਂਗ, ਬਲੇਕ ਪਾਵਰ, ਨੀਗਰੋ, ਏਅਰਪੋਰਟ, ਸੇਡਿਸਟ ਮੈਸੋਕਿਸਟ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਲਾਈਫ਼, ਹੋਟਲ, ਹਾਊਸ, ਕਰੈਕਟਰ, ਆਈਫ਼ਲ ਟਾਵਰ ਆਦਿ।

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਹਿੰਦੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਜੋਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਸਿਰਜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੈਅ ਅਤੇ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਿਆ, ਤਿਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਤਮਕ ਹਨ।”¹⁵

ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਵੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸਤਵਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਉਭਰਵੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ,

“ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹⁶

ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਵਾਸਤਵਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ :

“ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਾਸਤਵਵਾਦੀ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।”¹⁷

ਰਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਜੋ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ

ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਰਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਆਦਿ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ, ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਉਹ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਓਪਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਰਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਡਰਾਪਣ ਉਹਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੇਰਵਾ ਹੈ।”¹⁸

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚੁਨਾਵ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅ) ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ :

ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਬਿੰਬ-ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”¹⁹

ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬਿੰਬ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸਿਮਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਉਤੇਜਨਾ ਤੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਅਪੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।”²⁰

ਰਾਬਿਨ ਕੈਲਟਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਬਿੰਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”²¹

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।”²²

ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਵਿ-ਆਨੰਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਬਿੰਬ ਉਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ ਹਨ ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”²³

ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਬਿੰਬ ਸੱਖਣੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਦਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਯੁਕਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਖਣੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਬਿੰਬ ਰਚਨਾ ਦਾ ਛਿਣ ਹੈ। ਸੱਖਣਾ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬਿੰਬ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ।”²⁴

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਸ ਕਵੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੌਖੀ ਨਵੀਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਉਸ ਉਪਰ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਾਪੇਖਿਅਵਾਦ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵਲਟੇਅਰ, ਗੇਟੇ ਅਤੇ ਨੀਤਸ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਤੰਭ ਦੇ ਨੂਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜੁਲਤ ਹੈ।”²⁴

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ, ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਵਿਅਥਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੀ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।”²⁶

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬ :

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸ਼੍ਰਵਣ, ਸੁੰਘਣ, ਸੁਆਦ ਅਤੇ ਛੁਹਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਰ. ਐਚ. ਵੋਗਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸ਼੍ਰਵਣ, ਸੁੰਘਣ, ਛੁਹਣ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੋਏ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਛਾਪ ਮਨ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ-ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਜਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਤਾ ਸਹਿਤ ਪੁਨਰ-ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ।”²⁷

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵੀ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਰਚਨਾ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਗੀਤ ਦੀ ਹੱਡੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੋ।”²⁸

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ, ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਵਣ-ਬਿੰਬ, ਗੰਧ-ਬਿੰਬ, ਸੁਆਦ-ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ :

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਸਭ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਨਗੇਂਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਹਰੇਕ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ ਮੂਰਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਅਨੁਭਵਤਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੱਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ, ਸਪਰਸ਼, ਰਸ ਅਤੇ ਗੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”²⁹

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਈ ਸੀ. ਡੀ. ਲੈਵਿਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗੁਣ ਅਵੱਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹੱਥੋਂ ਵੱਧ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਬਿੰਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”³⁰

ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਖੰਡਿਤ ਆਪਾ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਰਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਚਿੜੀ ਵਿਚਾਰੀ,
ਨਾ ਕੁੱਝ ਖਾਂਦੀ, ਨਾ ਕੁੱਝ ਪੀਂਦੀ !
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿੱਚ,
ਅਕਸ਼ ਆਪਣਾ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ,
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਠੁੰਗੇ ਮਾਰੇ !
ਅਣ-ਛਿੜੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪੇ ਭਰੇ ਹੁੰਗਾਰੇ।³¹

ਮਿੱਟੀਓ ਉੱਸਰੀ ਸਿਖਰ ਦੇ ਉੱਤੋਂ -
ਝਰਨਾ ਹਾਂ ਇਕ,
ਝਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ !
ਪਰਬਤ ਹਾਂ ਇਕ,
ਖਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ !³²

ਅੰਬਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਸੂਹਾ ਚਿਹਰਾ -
ਦੁੱਧ 'ਚ ਘੁਲੇ ਕੇਸਰ ਵਾਲਾ
ਕਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਕਦੇ ਲਹਿੰਦੇ -
ਸੂਰਜ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ
ਨਿਰੰਤਰ ਤੰਦ ਵਿੱਚ ਤੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।³³

ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਵਣ-ਬਿੰਬ :

ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਵਣ ਇੰਦਰੀ ‘ਕੰਨ’ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀ-ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਣਨ-ਪੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਯੋਜਨਾ ਜਾਂ ਨਾਦ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਚਾਰਤਾ ਜੋ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੁਆਰਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦ-ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨਿਵੇਦਨ ਦੀ

ਵਿਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਧੁਨੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੀਲਣ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।³⁴

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਦ-ਬਿੰਬ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਟਨ ਟਨ ਟਨ
ਟਨ ਟਨ ਟਨ
ਰਾਤ ਅੱਧੀ ਬੀਤ ਗਈ ਹੈ !³⁵

ਗੰਧ-ਬਿੰਬ :

ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਖਮ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੈ।

“ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਸੁੰਘਣ ਇੰਦਰੀ ‘ਨੱਕ’ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੰਧ ਦਾ
ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ
ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁੰਘਣ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ। ਗੰਧ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੀਬਰ ਅਤੇ
ਸੰਵੇਦਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੋਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”³⁶

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਗੰਧ ਬਿੰਬਾਂ
ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਸੱਜਣ ਸਾਡੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ
ਮਹਿਕਾਂ ਵਰਗੇ ਸਾਹ !³⁷

ਪੁਖ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਅੱਜ ਫੇਰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ
ਮਹਿਕ ਚੰਦਨ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਆ ਰਹੀ³⁸

ਹਰ ਫੁੱਲ ਰੂਪ ਨਵੇਲਾ ਹੋਵੇ
ਮਹਿਕੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਈਏ !!!³⁹

ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਰਸ-ਬਿੰਬ :

ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਿੱਠੇ, ਕੌੜੇ,
ਖੱਟੇ, ਸਲੂਣੇ ਆਦਿ ਸੁਆਦਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਸ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ
ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬੋਧ ਦੂਜੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਥੂਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਬਿੰਬ ਦੀ
ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ
ਨਿਘਾਰ, ਇਕੱਲਤਾ, ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਵੀ ਸੁਆਦ-ਬਿੰਬ
ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : -

ਬਿਖ ਪੀ ਨੀਲ ਕੰਠ, ਛਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਅਮਰ ਸੁਰ ਰਾਹੁ, ਕੇਤੂ।⁴¹

ਕੌੜੀ ਨਿੰਮ ਦਾ ਤਲਖ ਤਜ਼ਰਬਾ
ਹੁਣ ਦੇ ਪਲ ਦੀ ਮੈਲੀ ਰੱਤ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰਦਾ⁴¹

ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬ :

ਚਮੜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ
ਕਵੀ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਇਸ ਬਿੰਬ
ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਪਰਸ਼-ਬਿੰਬ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ
ਨਿੱਘ, ਤਪਸ਼, ਤਲਖੀ, ਠੰਡ, ਕੰਬਣੀ, ਲੂ-ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਾ, ਝਰਨਾਹਟ ਆਦਿ
ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੋਚ,
ਖੰਡਿਤ ਆਪਾ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਬੇਚੈਨੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ
ਕਟਾਖ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ : -

ਜਵਾਨੀ ਕੁਲਾਵੇ 'ਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ,
ਜ਼ਿੰਮੀ-ਆਸਮਾਨ-⁴²

ਇੰਦਰਿਆਵੀਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਬਿੰਬਾਂ
ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਨੋ-
ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ
ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।”⁴³

ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ
ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ : ਜੰਗਲ, ਚੰਦਨ, ਮਾਰੂਥਲ, ਸਾਗਰ, ਆਕਾਸ਼, ਸਿੰਮਲ,
ਬਾਂਸ, ਕੋਇਲ, ਚਿੜੀ, ਗਾਂ, ਬੱਛੜਾ, ਕੁੱਤੇ, ਬਗਲਾ, ਤੋਤਾ, ਨਾਗ, ਮੱਛਲੀ, ਮ੍ਰਿਗ,
ਧਰਤੀ, ਬੱਦਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ :-

ਵਾਣੀ ਦੇ ਵਣ 'ਚੋਂ ਭੱਜ ਚੱਲੀਏ
ਮੋਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਈ।
ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੋੜੀਏ ਨਜ਼ਰਾਂ
ਅੰਦਰ ਹੀ ਰੁਸ਼ਨਾਈ !⁴⁴

ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਬਿੰਬ :

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:- ਦੁੱਧ, ਮਧਾਣੀ, ਸੂਤ, ਗਾਗਰ, ਕਲੀ, ਕਿਰਸਾਨ, ਮੇਲਾ, ਸ਼ਗਨ, ਸਵਰਗ, ਨਰਕ, ਸ਼ਿਕਲੀਗਰ, ਮਨਸੂਈ ਯੰਤਰ-ਭੋਗ ਆਦਿ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬ :

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬ ਜਿਵੇਂ:- ਗੋਬਿੰਦ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਸਟਾਲਿਨ, ਹੀਰ, ਸੀਤਾ, ਰਾਵਣ, ਸ਼ੇਸਨਾਗ, ਅਸਵਥਾਮਾ, ਕਲਪਮੁਨੀ ਆਦਿ। ਰਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ, ਅਦਿਸ਼ਟ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਕਈ ਥਾਈ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵ ਤੇ ਪਾਠਕ ਵਿਚਾਲੇ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਉਹਲਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਨੇ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਾਠਕ ਅਜੇ ਇਸ ਦਾ ਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਇਹੀ ਵਜਾ ਵੀ ਏ ਕਿ ਉਸ

ਵੱਲੋਂ ਵਧੀਆ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਤੁਰ ਸਕੀ।”⁴⁵

ਇਹ ਬਿੰਬ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬ ਰਵੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਤੀਕ :

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਨਕਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਜਾਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।”⁴⁶

ਰਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਨਵੀਨ ਜਾਂ ਆਪੇ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪੇ ਸਿਰਜੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਬਰੇਟਾਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਅਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਵਿਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁴⁷

ਡਾ. ਨਿਤਯਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਅਣਦਿੱਸਦੇ, ਅਣਹਾਜ਼ਰ, ਅਣਮਹਿਸੂਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਸ ਹਾਜ਼ਰ, ਪ੍ਰਸਤੁਤ, ਦਿਸਦੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੀ ਕਿਸੀ ਤਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴⁸

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੰਕੇਤਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਨਗੋਂਦ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰੂੜ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਜਦ ਉਪਮਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਪਦਾਰਥ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਰੂੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਉਸ ਦਾ ਬਿੰਬ-ਰੂਪ ਸੰਰਚਨਾਸ਼ੀਲ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਥਿਰ ਤੇ ਅਚਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਚਲ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਸਿਮਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁴⁹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਪਮੇਯ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਮਾਨ ਲੈ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਹ ਸਮਕਾਲਕ ਇਨਸਾਨੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਨਾਵਾਦ ਤੇ ਇਕਹਿਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਧੂੰਆਂ, ਵਣ, ਰਾਮ, ਕੁੱਤੇ ਬਗਲੇ, ਬਾਣੀਏ, ਰੇਤ, ਝਰਨਾ, ਬੱਛੜਾ, ਅੱਗ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਅਸ਼ਵਥਾਮਾ, ਅਭਿਮਨਯੂ, ਅਰਜਨ, ਹਰਿਣਾਕਸ਼, ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਮੱਛਲੀ, ਨਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਨ ਮ੍ਰਿਗ, ਗੁਬੰਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਗੁਬੰਦ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤੀ ਲੋਚਦੇ
ਗੁੰਬਦਾਂ 'ਚ ਜਾਈਏ ਸੁਕੜਦੇ⁵⁰

ਤੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਸਿਰ ਹੈ।
ਤੂੰ ਹੀ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ⁵¹

ਅੱਗ ਦੌੜੀ ਜਾ ਰਹੀ/ਹਰ ਸੜਕ ਤੇ
ਧੂੰਆ ਧੂੰਆ ਹੋ ਰਿਹਾ/ਹਰ ਇਕ ਮਕਾਨ⁵²

ਛੰਦ :

ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

“ਜਿਸ ਪਦ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਣ-ਮਾਤਰਾ, ਗਣ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਤੁਕਾਂਤ ਆਦਿ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੰਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣ, ਮਾਤਰਾ, ਗਣ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਤੁਕਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।”⁵³

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ‘ਛੰਦ’ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਵੇਦ ਵਾਕ, ਪਰਦਾ, ਰੰਗ, ਢੰਗ, ਛੰਦ, ਚਾਲ, ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਗ ਆਦਿ। ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਛੰਦ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਸੂਚਕ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।”⁵⁴

ਭਾਵੇਂ ਰਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਲੁੱਟ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਬੰਬ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਸੋਚ, ਕੁੰਠਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਇਕ ਸਫਲ ਕਾਵਿ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਟ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਆਰਥਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਛੰਦ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ, ਆਕਰਸ਼ਣ, ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਇਸਤਰੀ
ਤੇਰੀ ਇਕ ਛੁਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਵਰਗ ਹੋਵੇਗੀ
ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੈ
ਪੂਰਬਲੇ ਅਪਰਾਧ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ
ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ⁵⁵

ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ ਹੇਠਾ,
ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਾਰਜ
ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਿਰੋਧ !⁵⁶

ਆਮ ਜਿਹੇ ਲੋਕ !
ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਲਾਈ
ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਹੀਆਂ
ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ
ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਦਾ ਕੌਣ ਲਿਖੇਗਾ ?⁵⁷

ਪ੍ਰਗੀਤ :

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਲਈ ਗੀਤ, ਵੈਣਿਕ/ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਡਬਲਿਊ. ਐਚ. ਹੈਡਸਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ : ‘Lyria’ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਹੈ। ਆਰੰਭਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ‘lyric’ ਉਹ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘lyre’ ਨਾਮੀ ਵਾਦਯ ਯੰਤਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”⁵⁸

ਟੀ. ਐਸ. ਈਲੀਅਟ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਵੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਉਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ

ਆਂਤਰਿਕ ਮਨਨ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਭਰੀ ਹੋਈ ਸੁਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਵਕਤੇ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”⁵⁹

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੀਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਹ ਇਸ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਵੇਗੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ, ਪ੍ਰਗੀਤ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਰਕ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”⁶⁰

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਹੈ। ਬੋਲ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਮੌਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੌਨ ਬੋਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਨ ਦਾ ਬੋਲ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਗੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਫਾਲਤੂ ਨਹੀਂ।”⁶¹

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਤੀਖਣ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਲੈਅ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਥੋ ਫ਼ਰਾਈ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਪ੍ਰਗੀਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”⁶²

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੀ ਬਜਾਇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵ-ਜਗਤ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ

ਵਿਚਲਾ ਸੰਬੋਧਨ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਪਾਠਕ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਾਵਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਲੈਅ ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਕਾਲੀ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦੂਸ਼ਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਸਥਾਪਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਛੰਦ-ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗੀਤ ਜਾਂ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।”⁶³

ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਸਹਿਮ, ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੁਰ ਕੇ
ਦਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਏ
ਰੁੱਖ ਤੇ ਬੁੱਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਨਾ ਇਹ
ਰੁੱਖ, ਬੁੱਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਏ,
ਸੂਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੇ, ਦੱਸਦੇ
ਆਪਣੀ ਵਿਸਰ ਗਏ
ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜੁ ਨਾਲ ਜੀਆਂਗੇ
ਦੱਸੋ : ਕਿਧਰ ਗਏ ?⁶⁴

ਕੰਧੇ ਨੀ ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ !
ਦਿਨ ਭਰ ਵਧੇ ਘਟੇ ਤੇ ਸੋਚੇ !

ਕਿਸ ਦੇ ਅੰਗ ਸਮਾਵਾਂ ?
ਕੰਧੇ ਨੀ ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ !
ਜਦ ਤਕ ਕੰਧ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਸਾਇਆ !
ਜਦ ਤਕ ਸਵਾਸ ਹੈ, ਤਦ ਤਕ ਕਾਇਆ !
ਕਿੰਝ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾ !
ਕੰਧੇ ਨੀ ! ਤੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ !⁶⁵

ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ-ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 32
2. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.), ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 36
3. ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, “ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ : ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ”, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਪੰਨਾ 255
4. ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.), ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 53
5. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨੇ 385-386
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 387
7. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਂਕੇ, ਅਕਸ, ਅਗਸਤ 1998, ਪੰਨਾ 5
8. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, “ਜਾਗ ਪਏ ਨੇ ਤਾਰੇ” ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ.) ਪੰਨਾ 210
9. ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਇਡੋ ਕਨੈਡੀਅਨ ‘ਟਾਈਮਜ਼’ ਸਰੀ ਬੀ. ਸੀ. ਕਨੈਡਾ ਅਪ੍ਰੈਲ, 2009, ਪੰਨਾ 4
10. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, “ਰਵੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ”, ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 127

11. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨੇ 158-159
12. ਉਹੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-3, ਪੰਨਾ 129
13. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 210
14. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 52
15. ਉਹੀ,
16. A Reader's Guide to Literary terms (ed. Karl Backson and Arther Genz) page 95
17. See Encyclopaedia of Britannica, Vol-IX, page 693
18. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, (ਸੰਪਾ.), ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪੰਨਾ 86
19. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ ਬਿੰਬ, ਪੰਨਾ 9
20. I. W. Danton, cited in Encyclopaedia Britannica, Vol-12, page 103
21. Robin S. Kelton, The Poetic Pattern, page 90
22. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 212
23. ਕੇਦਾਰਨਾਥ (ਡਾ.), ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 23
24. ਡਾ. ਕੁਲਜੀਤ ਸ਼ੈਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਿੰਬ-ਵਿਧਾਨ (ਬੁਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ) ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਨਾ 09
25. ਸੁਖਪਾਲ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ, “ਪੂਰਵ ਅਧਿਐਨ” (ਭੂਮਿਕਾ), ਬਿੰਦੂ (ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ), ਪੰਨਾ 6
26. ਡਾ. ਅਨੁਰਾਗ ਸ਼ਰਮਾ, “ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ : ਪ੍ਰੋਢ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕਾਵਿ”, ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 334
27. R. H. Fogle, The Imagery of Keats and Shelly, page 03
28. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਐਟਸੈਟਰਾ-4, ਪੰਨਾ 36
29. ਡਾ ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ ਬਿੰਬ, ਪੰਨਾ 06
30. C.D. Lewis, The Poetic Image, pages 18-19
31. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਬਿੰਦੂ, ਪੰਨਾ 11
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
33. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 37
34. ਡਾ. ਕੁਮਾਰ ਵਿਮਲ, ਸੋਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕੇ ਤੱਤ, ਪੰਨਾ 22
35. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 110
36. ਡਾ. ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 143
37. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 181
38. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 265
39. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 188
40. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 187
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 196
42. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 203
43. ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 54
44. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ
45. ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ, ਜੱਗਬਾਣੀ, 18 ਮਾਰਚ 1979
46. ਰਾਮ ਚੰਦ ਵਰਮਾ (ਸੰਪਾ.) ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 514
47. Encyclopaedia Britannica, Vol XXI, page 100
48. ਡਾ. ਨਿਤਯ ਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ, ਪੰਨਾ 21
49. ਡਾ. ਨਗੋਂਦਰ, ਕਾਵਯ-ਬਿੰਬ, ਪੰਨਾ 08
50. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 380
51. ਉਹੀ, ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ, ਪੰਨਾ 371
52. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 358
53. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ) ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, (ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ) ਪੰਨਾ 275
54. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 20
55. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਵਣ ਵਾਣੀ, ਪੰਨਾ 349
56. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 302
57. ਉਹੀ, ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 287
58. W. H. Hudson, An Introduction to the Study of Literature, page 96
59. ਟੀ. ਐਸ. ਇਲੀਅਟ, ਹਵਾਲਾ, ਠਾਕੁਰ ਦਤ ਜੋਸ਼ੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸਿਲਪ, ਪੰਨਾ 09
60. ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 171-172
61. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਹਵਾਲਾ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਾਠ ਉਤਰ ਪਾਠ, ਪੰਨਾ 53 ਤੋਂ ਉਧਰਿਤ
62. Northrop Frye, Anatomy of Criticism : Four Essays, page 271
63. ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 128
64. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਪੰਨਾ 33
65. ਉਹੀ, ਅਕੱਥ ਕਥਾ, ਪੰਨਾ 206

ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਇਕਹਿਰੇ ਰਾਜਸੀਵਾਦ, ਪ੍ਰਤੀਵਾਦ ਜਾਂ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤੰਗ ਦਾਇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਗ਼ੈਰ ਵਾਜ਼ਬ ਹੈ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਕ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਮਨ ਭਾਉਂਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਜੋਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਿਰਜਣ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸਵੈ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰਬਕਾਲੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਸੰਵਾਦ, ਸਵੈ-ਸੰਤਾਪ, ਸਵੈ-ਕਟਾਖ਼ਸ਼, ਸਵੈ-ਦਵੇਦ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀ, ਇਕੱਲਾਪਨ, ਆਤਮ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ, ਟੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਰਾਬਤਾ, ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੋਚ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ, ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਖਪਤਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸਣ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸਣ,

ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਨਿਰੰਤਰ ਦੌੜ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਝ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ, ਸੋਧਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਆਤਮ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਸ਼ੇ 'ਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ, ਸਲਾਹੁਣ, ਵਡਿਆਉਣ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਏਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਉਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਮਿਅਕ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਉਚੇਰੇ ਅਤੇ ਸੁਚੇਰੇ ਸੁਹਜ ਸੰਤੁਲਨ ਵਜੋਂ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰੇ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਤਕ ਸਾਹਿਤ/ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਅਦਿੱਸ ਦੈਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਖੁਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ/ਕਲਾ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਜਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਨ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ, ਪੁਰੋ-ਵਰਸੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਿੱਥ ਪ੍ਰਚਲਿੱਤ ਰਹੀ। ਅਜੋਕੇ

ਸੂਚਨਾ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਿੱਥ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਤਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਤਕ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਮੁੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਉਹਨਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਤੋਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ ਸਾਰ ਨੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਨ ਵਧਦੀ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਗਰ, ਮਹਾਂਨਗਰ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਆਧੁਨਿਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹੋਣੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦਾ

ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਜਿਸਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੋਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਕ ਧਿਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਹਿਤ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਰਣ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਸੋਚ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਸੀਮਤ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦਾ, ਸੁੱਖ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਮੱਧ-ਵਰਗ ਅਮੀਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਮੀਰ ਦਿਖਣ ਲਈ ਝੂਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ-ਵਰਗ ਦੇ ਇਸ ਮਖੌਟਾਧਾਰੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਭਾਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਸਤ-ਵਿਅਸਤਤਾ ਸਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿੱਜੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤਕ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਂਗ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ

ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਣਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ੇਲਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਭਾਵੁਕਤਾ ਸਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਮਲ ਦਾ ਮਨਰੋਥ ਕੇਵਲ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੁਪਾਂਤਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦਾ ਸਰਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਸਰਬਹਾਰਾ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਨਿਯਮ/ਤੱਤ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਤੱਤ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਦੇ ਸਾਕਾਰਮਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਥਕਾਵਟ ਤੋਂ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਵੀਆਂ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਣਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਸਤ ਅਨਿਆਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨੋ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਰੋਧ 'ਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵੀ ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੰਕਟ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹਾ-ਨਗਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰੋਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਕਲਾ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁਰਿਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੋਹ, ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੇਵਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਤਮਸ਼ਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਨਿੱਜੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਸਤਹੀ ਵਕਤੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ, ਫਿਰ ਉਹ 1967 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਨੀਆ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ 1974 ਵਿੱਚ ਕੇਨੈਡਾ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਾਜਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਉਹ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 1984 ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖੀ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੁਖਾਂਤ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਰੇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇ, ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ, ਮੁਸਲਿਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸਾਈ ਹੋਵੇ, ਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਦਹਾਕਾ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੀ ਜਨੂੰਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ਼ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ, ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਖੜੋਤ ਆ ਗਈ। ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ੱਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਰ ਧਿਰ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਚਰਮਰਾ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਬੋਝ ਵੱਧ ਗਿਆ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪ੍ਰ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਵਚੇਤਨ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਜਾਂ ਸੈਕਸ ਦੀ ਵਰਜਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ

ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬੱਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਦਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਲਾ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਕਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਚ ਆ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ, ਦੇਸਾਂ, ਵਾਦਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਮਾਰੂ ਨਤੀਜਿਆਂ/ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਚੇਤਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਕ ਸੰਦਰਭਾਂ 'ਚ ਸਮਝ ਕੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ-ਦਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ

ਕਲਾਤਮਕ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਸਦਾਕਾਲੀ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਸੱਚ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਵੀ ਸਮੂਹਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸੋਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਸ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ (ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ) ਅਤੇ ਸੁਚੇਤਨ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕਾਰਨ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਸੁਖਾਵੀਂ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿਹਨਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵੁਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇਦਰਿਆਵੀਂ-ਬਿੰਬਾਂ, (ਨਾਦ ਬਿੰਬ, ਗੰਧ ਬਿੰਬ, ਸੁਆਦ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਆਦਿ), ਸਭਿਆਚਾਰਕ-ਬਿੰਬਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੇ ਕੁਝ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੰਦ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗੀਤਕ-ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮ/ਨਿੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਸੰਜਮਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਦਾ ਪੱਛਮੀ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਸੰਖਿਪਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ-ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸੂਖਮ ਯਤਨ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਕਾਵਿ ਅਧਿਅਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਸੰਸਕਰਣ, 1990
—	: ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1964
—	: ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
—	: ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਾਰਚ 1984
ਅਰਸ਼ੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1969
—	: ਸਮੀਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1984
—	: ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1995
ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਜਲੰਧਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਲਿਮਿਟਡ, ਜਲੰਧਰ, 1962
(ਸੰਪਾ.)	: ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਧਿਅਨ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968
—	: ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਕ ਪਰਿਚਯ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969
ਆਹੂਜਾ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ	: ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1987
ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ	: ਪੱਥਰ ਗੀਟੇ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1946
—	: ਸਰਘੀ ਵੇਲਾ, ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਲਿਮਿਟਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1956
ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980
—	: ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1994
ਸਮੀਰ, ਪਵਨ (ਡਾ.)	: ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1988
ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1999
ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1997
—	: ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਕਾਵਿ ਸਰੋਕਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007
—	: ਕਾਵਿ ਵਿਹਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007
ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	: ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990
—	: ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993
ਸੇਖੋਂ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ	: ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970
ਸੱਯਦ, ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ	: ਸੇਧਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਾਰਚ 1977
—	: ਸਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1985
ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1970
—	: ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972
—	: ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973
—	: ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1973
—	: ਪਾਰਗਾਮੀ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
—	: ਰਚਨਾ ਸੰਰਚਨਾ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977
—	: ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਮੈਂ ਜੋ ਬੀਤ ਗਿਆ (ਚੋਣਵੀ ਕਵਿਤਾ), ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1989
ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
—	: ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1983
ਕਾਂਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.)	: ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2000
ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)	: ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
ਕੇਸਰ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	: ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਆਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1987
ਕੇਸਰ, ਜਸਬੀਰ (ਸੰਪਾ.)	: ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ-I, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
—	: ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ-II, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
—	: ਖੋਜ-ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006
ਗੁਰਬਚਨ	: ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਰ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀਹੀਣ
ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ	: ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003
—	: ਉਤਰਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2001
ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ	: ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2007

ਚੰਦਨ, ਸਵਰਨ : ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987

ਚੂਹੜ ਸਿੰਘ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006

ਛਾਬੜਾ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) : ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ, ਨਵੀਨ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1964

ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.) : ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬੀਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 1998

— : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬਾਦ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਦਿੱਲੀ, 2000

ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000

ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ : ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਇਕੱਤੀ ਫਰਵਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1977

— : ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1991

(ਸੰਪਾ.) : ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1998

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਬੋਧ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ, 1985

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) : ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1952

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1993

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਮਹਾਂ ਨਾਚ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਸੁਗੰਧ ਸਮੀਰ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1959

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ : ਪੱਛਮੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1993

— : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999

ਭਾਟੀਆ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ : ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਸੰਬਾਦ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999

ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ (ਸੰਪਾ.) : ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2008

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ : ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਿਮਿਟਿਡ, ਜਲੰਧਰ, 1954

— : ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਲਿਮਿਟਿਡ, ਜਲੰਧਰ, 1958

ਮੋਹਨਜੀਤ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) : ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2002

ਮੱਲੀ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.) : ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2002

ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ, 1986

ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ : ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ, ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1961

— : ਬੁੱਕਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਰ, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1963

ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ (ਸੰਪਾ.) : ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ ਦਰਪਣ, ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1964

ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ : ਬਿੰਦੂ, ਦੌਲਤ ਰਾਮ ਸਹਿਦੇਵ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1965

— : ਮੌਨ ਹਾਦਸੇ, ਰਾਜ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1967

— : ਦਿਲ ਟ੍ਰਾਂਸਪਲਾਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1969

— : ਸ਼ਹਿਰ ਜੰਗਲੀ ਹੈ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1970

— : ਮੇਰੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਵਾਰੀ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1972

— : ਜਲ ਭਰਮ ਜਲ, ਕੇ. ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1978

— : ਚਿੱਟੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬੇ, ਕੇ. ਐਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1978

— : ਸੀਮਾ ਆਕਾਸ਼, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980

— : ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੇ ਦਸਤਕ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1983

— : ਆਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1986

— : ਅਕੱਥ ਕਥਾ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988

— : ਵਣ ਵਾਣੀ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1988

— : ਸੂਰਜ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1989

ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ : ਪਿਆਸਾ ਬੱਦਲ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1990

— : ਗੰਢਾਂ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993

— : ਮੇਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈ-ਜੀਵਨੀ, ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1994

— : ਸ਼ਬਦੋਂ ਪਾਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1999

— : ਪੱਤਰ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2003

— : ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ (ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ), ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2004

— : ਛਾਵਾਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2007

— : ਐਟਮੈਟਰਾ-1, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008

— : ਐਟਮੈਟਰਾ-2, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008

— : ਐਟਮੈਟਰਾ-3, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008

— : ਐਟਮੈਟਰਾ-4, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012

(ਸੰਪਾ.) : ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981

— : ਕਵਿਤਾ ਸਨਮੁੱਖ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2008

ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਪੁਨਰ ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1991

- ਰਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ : ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006
- ਰਾਜਿੰਦਰ ਰਾਹੀ (ਸੰਪਾ.) : ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ (ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਵਿ), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2004
- ਵਿਨੋਦ, ਟੀ.ਆਰ. (ਸੰਪਾ.) : ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1978
- : ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1976
- ਯੋਗ ਰਾਜ (ਡਾ.) : ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਭਾਰਤੀ ਗਰੁਪ ਆਫ਼ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1998

ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

- ਸ਼ਰਮਾ, ਹਰਦਵਾਰੀ ਲਾਲ : ਕਾਵਿ ਆਲੋਚਨਾ ਮੇਂ ਸੌਦਰਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਸਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ, 1987
- ਜੈਨ, ਨਿਰਮਲਾ : ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਸੌਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ, 1958
- ਨਗੇਂਦ੍ਰ (ਡਾ.) : ਭਾਰਤੀਯ ਸੌਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਨਈਂ ਦਿੱਲੀ, 2005
- ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਹ : ਇਤਿਹਾਸ ਔਰ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਤ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਨਾਰਸ, 1956
- : ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਲੋਕ ਭਾਰਤੀਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977
- : ਕਵਿਤਾ ਕੇ ਨਯੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1980
- ਫਤਿਹ ਸਿੰਹ : ਸਾਹਿਤਯ ਔਰ ਸੌਦਰਯ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਵਨ, ਕੋਟਾ, 1960

- ਫਰਾਇਡ, ਸਿੰਗਮੰਡ : ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਅਨੁ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਰਾਜਪਾਲ ਐਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2007
- ਮਿਸਰ, ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ : ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿਤਯ ਔਰ ਸਮਾਜ, ਪੀਪਲਜ਼ ਲਿਟਰੇਸੀ, ਦਿੱਲੀ, 1980
- ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ : ਸੌਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੇ ਤੱਤਵ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1967

ENGLISH BOOKS

- Ahluwalia, J.S. : Tradition and Experiment in Modern Panjabi Poetry, Bawa Publishing House, Ferozepur, 1960
- Attar Singh : Secularization of Modern Punjabi Poetry, Punjab Parkashan, Chandigarh, 1988
- Barabash, Yuri : Aesthetics and Poetics, Progress Publishers, Moscow, 1979
- Barthes, Roland : Elements of Semiology, Jonathen Cape, 1967
- Beaty and Matchett : Poetry From Statement to Meaning, Oxford University Press, London, 1965
- Bendetto, Croce : My Philosophy, Essays on the Moral and Political Problems of our time, ed. R. K. Klibansky Collier Books, New Delhi, 1962
- Boutton, Marjarie : The Anatomy of Poetry, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1958
- Bowra, C.M : The Heritage of Symbolism, Mac Millan & Co., London, 1947

- Borev, Yuri : Aesthetics, Progress Publishers, Moscow, 1985
- Butcher, S.H. : Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art with a Critical Text and Translation of Poetics, Kalyani Publishers, Ludhiana, 1972
- Carritt, E.F. : The Theory of Beauty, The Methews & Co. Lmt., London, 1956
- Colderwood, J.L. (Ed.) : Form of Poetry, Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1968
- Cox, C.B., and Dyson A.E. : The Practical Criticism of Poetry, Edward Arnold Publishers, London, 1969
- Culler, Jonathan : Structuralist Poetics, Routledge Kegan Paul Ltd., London, 1975
- Daiches, David : Critical Approaches to Literature, Arient, Longmans, Calcutta, 1967
- Dewana, Mohan Singh (Dr.) : A History of Punjabi Literature, Kashturi Lal Sons, Amritsar, 1956
- Eaghton Terry : Criticism and Ideology, Verso-15, London, 1986
- : The Function of Criticism, Verso London, (ed.), 1987
- : Ideology, An Introduction, ABS Publsihers, New Delhi, 2007
- Fast, Howard : Literature and Reality, People's Publihsing House, New Delhi, 1955
- Kristeva, Julia : The Concept of Ideology, B.J. Publication, New Delhi, 1980
- Mao Tse-Tung : On Art and Literature, Forekin, Language Press, Peking, 1960
- Marx, Karl & Engles : On Literature and Art, Progress Publishers, Moscow, 1973
- Plekhanov, Georg : Selected Philosophical Works, (Vol.V) Progress Publishers, Moscow, 1981
- Puran Singh : The Spirit of oriental Poetry, Punjabi University, Patiala, 1969 (Second Edition)
- T.Z. Lavinel : From Socrates to Sartar : The Philosophic Quest, Bantam Books, New York, 1984
- Trotsky, Leon : Literature and Revolution, the University of Michign Press, Annarbur Paper Backs 1984
- W. Hamilton Fyfe. : Aristotle's Art of Poetry, Oxford University Press, London, 1967
- Wellek, Rene & Warren : Theory of Literature, Jonathan Cape, Austin, London, 1955
- Zis, Avner : Foundations of Marxist Aesthetics, Progress Publishers, Moscow, 1985
- ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ :**
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ (ਸੰਪਾ.) : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972
- ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.) : ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ), 1988

- ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਭਾਈ) : ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ
ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, ਐਡੀਸ਼ਨ 1998
- ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪਾ.) : ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1989

ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ :

- ਅਜੋਕੇ ਸਿਲਾਲੇਖ, (ਸੰਪਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ), ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਗਰ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996
- ਆਰਸੀ (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ) ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਅਗਸਤ 1974
- ਆਲੋਚਨਾ (ਸੰਪਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ
1985
- ਸਿਰਜਣਾ (ਸੰਪਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ) ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 15 ਫਰਵਰੀ, 1992
- ਖੋਜ-ਦਰਪਣ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੁਲਾਈ 1978
ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1989
- ਖੋਜ-ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ ਅੰਕ 22,
ਸਤੰਬਰ 1983

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ :

- Cuddon, J.A., A Dictionary of Literary Terms, Doubleday
Company, New York, 1977
- Encyclopaedia Britannica, Vol IX, A Dictionary of Arts, Sciences
and General information, New York, E.B.Co., 1914

